

EEN UITGAVE VAN

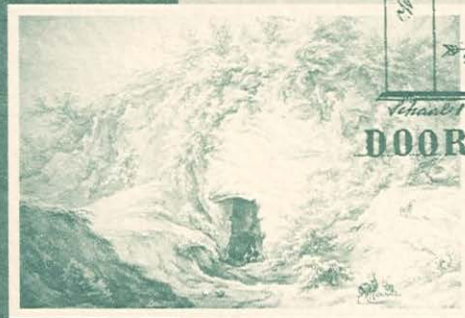
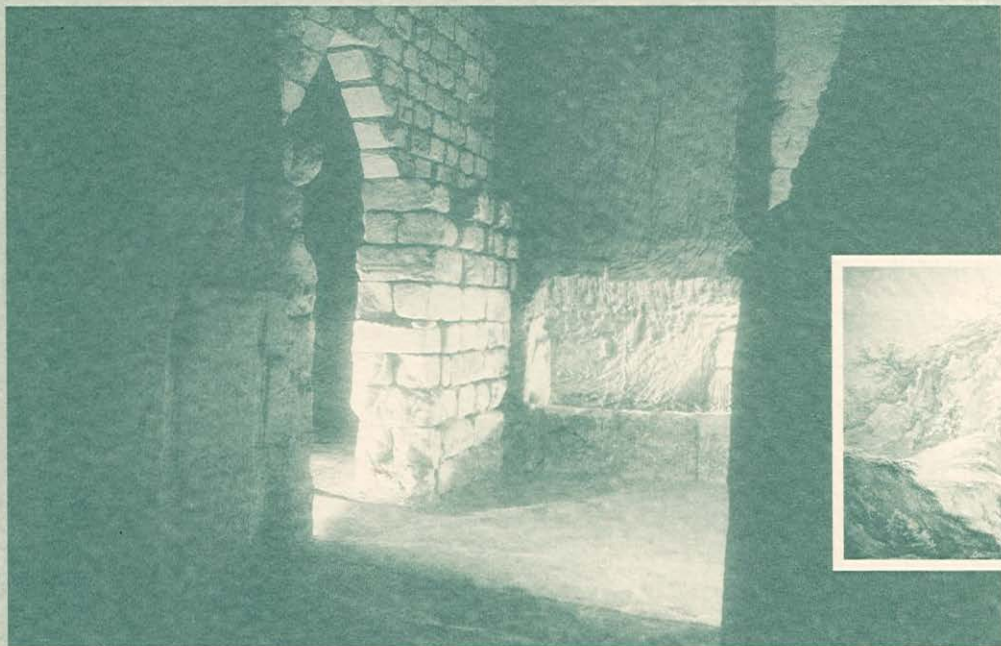
Studiegroep Onderaardse Kalksteengroeven

Natuurhistorisch Genootschap in Limburg

SOK

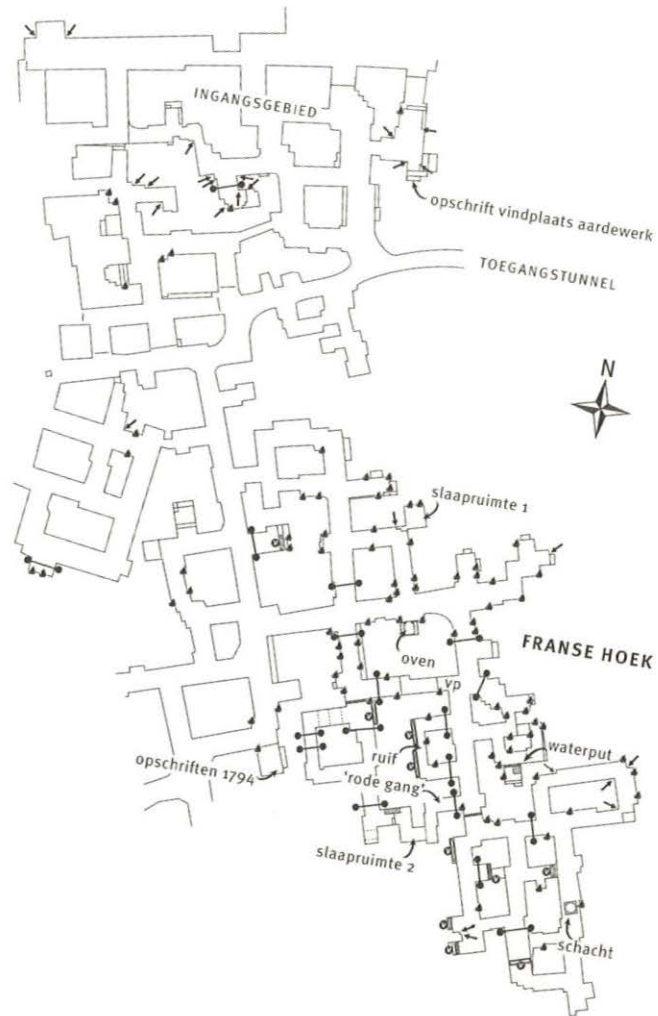
mededelingen 42

juli 2005

- 2 De 'Franse Hoek', een schuilgelegenheid
in het Noordelijk gangenstelsel van de Sint Pietersberg
- 24 "Zoo waarlijk helpe mij God Almachtig"
- 30 Onderzoek onderzocht
Het graafrichtingenonderzoek in de groeve Ternaaien-boven
nader bekeken
- 36 De Gradtbergh te Caestert
- 44 Onderaardse gangen in Vijlen ?
Mergelwinning en cementfabricage te Vijlen 1875-1929

- LEGENDA**
- stookplaats
 - voederbak
 - tijdelijke afsluiting
 - halstergat
 - gemetselde afsluiting
 - balken voor zoldering
 - vp
vindplaats steengoed

figuur 1:
Plattegrond "Franse hoek".

De ‘Franse Hoek’, een schuilgelegenheid in het Noordelijk gangenstelsel van de Sint Pietersberg

John Caris
Europalaan 24
6226 CP Maastricht

INLEIDING

Toen ik in 1986 begon als grottengids in de Sint Pietersberg had ik bronnen nodig om kennis op te doen voor het geven van een rondleiding. Het bronnenmateriaal werd beschikbaar gesteld door de VVV Maastricht en bestond uit een dikke ordner met fotokopieën¹. Deze informatie was afkomstig uit publicaties van allerlei aard, variërend van toeristische gidsen tot krantenstukjes en van artikelen uit het Natuurhistorisch Maandblad tot de Maasgouw en delen van de vele publicaties van D.C. van Schaik. Deze wonderbaarlijke mix mag heden ten dage zeer amateuristisch overkomen, indertijd bevatte deze verzameling het leeuwendeel van de meest actuele informatie van dat moment. We hebben het immers over de jaren tachtig, meer dan 30 nummers van SOK-Mededelingen geleden. De publicaties die momenteel de boekenkast van de doorsnee bergloper vullen waren er simpelweg nog niet. Het was dus een kwestie van behelpen met een beperkt aantal serieuze publicaties.

Mede door vragen van toeristen begon ik vraagtekens te plaatsen bij de traditionele verhalen. Antwoorden konden echter niet altijd gegeven worden door het ontbreken van juiste informatie. Eén van de verhalen waar ik van begin af aan mijn twijfels bij had was het relaas van de zogenaamde ‘Franse Hoek’. Dit verhaal verteld over het verblijf van inwoners van Sint Pieter die tijdens de Franse belegering van 1794 een toevlucht gezocht zouden hebben in dit deel van de gangen van het Noordelijk gangenstelsel. Dit deel is een min of meer afzonderlijk geheel, een kleine zak, niet ver van de ingang verwijderd (fig.1). Tijdens de rondleidingen gaat de gids hier steevast met zijn/haar bezoekers naar toe om uitgebreid stil te staan bij het oorlogsverleden.

Het is deze twijfel die uiteindelijk geleid heeft tot onderhavig onderzoek.

De hoofdvraag waarop ik een antwoord heb gepoogd te vinden luidt: hebben er daadwerkelijk mensen geschuild in de 'Franse Hoek' in 1794?

Het is niet ondenkbaar dat in een grijs verleden iemand met de waarheid een loopje genomen heeft vanwege toeristische, dus commerciële motieven. Zonneberg had immers ooit een nagebootste stalactiet en ook bestaat tot op de dag van vandaag een namaakdrup. De in de 'Franse Hoek' aanwezige stallen en bakoven zouden tenslotte ook namaak kunnen zijn.

Zoals zo vaak volgden uit de bevindingen gedurende het onderzoek nog meer vragen die betrekking hebben op details. Hoe was een eventuele schuilplaats ingericht, wat is de ouderdom van de schuilplaats, heeft men zich verstoppt voor de vijand of wilde men het gevaar van beschietingen vermijden, enzovoorts. Deze vragen alsmede eventuele antwoorden komen gaandeweg in dit artikel aan de orde.

Het onderzoek is gebaseerd op drie methoden: literatuuronderzoek, kaartenonderzoek en veldonderzoek. Deze onderzoeken beschrijf ik in het tweede hoofdstuk waarin ik tevens antwoorden probeer te geven op de onderzoeksvragen. In het laatste hoofdstuk bespreek ik de conclusies.

ONDERZOEK

Literatuur

Geschreven bronnen met betrekking tot schuilen in de Sint Pietersberg bleken zeer schaars te zijn. Dat er regelmatig mensen geschuild hebben wordt regelmatig vermeld in allerlei publicaties, maar daar blijft het doorgaans bij. Zowel veldonderzoek als literatuurstudie naar schuilen in de Sint Pietersberg is voor zover bekend niet eerder uitgevoerd.

Als voornaamste bron beschikken wij over een beschrijving van een schuilplaats door 'ooggetuige' Faujas St. Fond. Deze Franse natuurwetenschapper bezocht ongeveer twee maanden na overgave van de stad Maastricht aan de Franse legers in 1794 de Sint Pietersberg. In een publicatie behandelt hij uitvoerig de geologie en paleontologie van de Sint Pietersberg en beschrijft hij bij wijze van inleiding een bergtocht door het Noordelijk gangstelsel onder leiding van Franse officieren. Deze tocht begint aan een ingang niet ver van het Fort Sint Pieter verwijderd (dicht bij de voormalige 'Grote ingang' of 'Tiendschuur') in het Jekerdal en eindigt in het Maasdal. Gedurende deze bergtocht toont men hem onder andere de plaats(en) waar vluchtelingen gedurende het beleg een schuilplaats vonden. De relevante passages² worden hier vermeld:

"Wij traden 'er in door den met menschen handen uitgehouden gang, daar ons verscheidene personen wagteden met onstookten fakkels."

"Eene streep, met houtskool op eenen der wanden getrokken, rigtede onze koers (...) die den berg in zijn smalste gedeelte

doorliep, en die aan eene oude opening aan den oever van de Maas uitkwam”.

“Naauwelijks waren wij omtrent driehonderd schreden verre in de eerste galerijen gevorderd, wanneer men ons naast een vrij groot open vak een oven toonde om brood in te bakken, zeer konstig in den vasten steen uitgehouwen, gelijk ook een schoorsteen, op dezelfde wijze uitgehakt, welkers pijp in eene der zijdelingsche galerijen was geleid, waardoor de rook niemand kon hinderen. Digt daarbij waren koeijen- en schaapen-stallen, gelijk ook varkens-schotten gemaakt door ongelukkige landlieden, die, enige maanden te vooren, hun vee en hunnen voornaamsten voorraad in deeze soort van afgelegene schuilhoeken gebragt hadden, om die voor het Oostenrijksch leger te verbergen, voor de belegering van Maastricht.”

“De nieuwe Troglodyten hadden olie om licht aantehouden, enig huisraad, drooge groente, meel, haver en hooi voor hun vee; zij hadden een oven nodig om brood te bakken; zij hieuwen er in enen zoo zagten steen gemakkelijk enen uit. Water ontbrak hun niet; het droop vrij overvloedig van boven van het gewelf van eene der galerijen en het was van goede hoedanigheid(...).”

Een belangrijk gegeven uit het verslag van Faujas St. Fond is de afstand die hij heeft afgelegd vanaf de ingang tot aan de schuilplaats, namelijk 300 schreden in oostelijke richting door het smalste deel. Of Faujas St. Fond daadwerkelijk zijn passen geteld heeft valt moeilijk te zeggen, wel geeft hij hiermee aan dat de schuilplaats die hij gezien heeft niet ver van de ingang verwijderd was en daarmee zeker niet de ‘Franse Hoek’ kan zijn

geweest. De ‘Franse Hoek’ ligt immers aan de oostelijke rand van het stelsel. Wanneer we in gedachten een 300 schreden vanaf één van de voormalige ingangen in het Jekerdal in oostelijke richting zouden afleggen, zouden we in het midden van de instorting uitkomen die zich in het centrum van het stelsel bevindt. Hieruit zouden wij kunnen afleiden dat er indertijd minstens twee schuilplekken geweest zijn; de verloren gegane schuilplaats die Faujas St. Fond beschrijft en de schuilplaats die wij tegenwoordig kennen als de ‘Franse Hoek’. Ook de beschrijving van de broodoven is anders dan de oven die wij in de ‘Franse Hoek’ aantreffen.

In het bekende werk ‘De Sint Pietersberg’ van Van Schaik hoopte ik meer te kunnen vinden. Helaas beperkt Van Schaik zich tot het, overigens foutief, citeren van het verslag van Faujas St. Fond. Verder rept hij met geen woord meer over de vluchtelingen van 1794 en neemt blijkbaar aan dat de nu nog bestaande voorzieningen dezelfde zijn als de voorzieningen die Faujas St. Fond beschreef. Hij sluit dit onderwerp af met deze korte conclusie: *“De beschouwingen van Faujas over het noordelijke gangstelsel leeren ons niet veel”*³.

Met deze stelling ben ik het niet eens, aangezien Faujas St. Fond het toch duidelijk over een andere schuilplaats blijkt te hebben dan dewelke wij tegenwoordig nog kunnen bewonderen.

Met bovenstaande twee werken is alle literatuur over schuilen in de Sint Pietersberg besproken. Literatuur over onderaardse schuilgelegenheden in het algemeen zou daarom hier wellicht een uitkomst kunnen bieden, in die zin dat vergelijkingen met gelijksoortige schuilplaatsen in andere mergelgroeven gemaakt kunnen worden.

Een dergelijke bron betreft een kroniek aan de hand van Winand Mengels⁴. Deze speelt zich af in Kanne, op een steenworp afstand van de Sint Pietersberg in een vergelijkbare situatie, slechts enkele decennia vóór de belegering van 1794. Daarmee is dit relaas wellicht het beste voorbeeld om de situatie van de vluchtelingen in de ‘Franse Hoek’ mee te vergelijken.

Een andere studie betreft een veldonderzoek naar een schuilplaats in de gangenstelsels Cluysberg, Neven Cluysberg en Winckelberg⁵ door Henk Hillegers. Hij heeft als eerste groeven systematisch geïnventariseerd op sporen van veestallingen. Een veestalling definieert hij als een ruimte in een gangenstelsel, ingericht voor het stallen van vee. Tot een complex van een veestalling rekent Hillegers ook onderdelen, die de stallingen geschikt maken voor menselijke bewoning, bijvoorbeeld in tijden van oorlog voor meerdere mensen en gedurende een lange periode. Naar aanleiding van het artikel van Hillegers is door broeder Slenter een beknopte beschrijving gegeven van veestallingen in de Heerder- en Keerdergroeven⁶. Voor onderhavig onderzoek bevat dit artikel echter weinig belangrijke informatie, behalve dat de beschrijving van de bestudeerde veestalling aansluit bij de eerder door Hillegers gegeven uitleg.

Het artikel van Ton Breuls⁷ geeft treffend de schrijnende situatie weer van vluchtelingen, die ten tijde van oorlog de mergelgroeven als toevluchtsoord deden kiezen. Aan de hand van twee ooggetuigenverslagen wordt vooral de menselijk ellende, die oorlog met zich meebrengt, zichtbaar gemaakt. De informatie met betrekking tot de specifieke rol, die mergelgroeven speelden voor de plattelandsbevolking van ons mergelland, haalt hij uit een tweetal familiechronieken. Dit artikel besteedt weinig aandacht

aan de inrichting van een ondergrondse schuilplaats en is daarmee niet voldoende om een verhelderend licht te kunnen werpen op de situatie in de ‘Franse Hoek’. De bronnen zijn dus schaars.

Kaarten

In mijn poging een antwoord op de onderzoeksvraag te vinden heb ik al het authentieke kaartmateriaal bestudeerd waarop het Noordelijk gangenstelsel weergegeven is.

Op een kaart uit 1728 waarop naast het fort Sint Pieter ook een deel der gangen is geprojecteerd, is tevens een verticale dwarsdoorsnede getekend. Dit aanzicht toont (schematisch) de gangen onder het fort met een schacht. De begeleidende tekst luidt: *“Puit par le quel les paisans des environs se retirement au temps de guerre avec leurs effets dans les creus de la montagne”*. Zou hier de put in de ‘Franse Hoek’ bedoeld zijn? En zo ja, waarom gebruikten zij de toegangstunnel niet? Deze kaart voegt weliswaar geen nieuwe informatie toe, maar de tekst bevestigt in elk geval het gebruik van de gangen door de plaatselijke bevolking in tijden van oorlog, lang vóór de belegering van 1794.

De Franse kaart van de Franse officieren Houriez en Lagastine is de eerste betrouwbare en behoorlijk nauwkeurig ingemeten kaart. Slechts enkele jaren na de belegering van 1794 is deze getekend. Op de kaart zijn bijna geen details weergegeven noch aantekeningen genoteerd, de waterput en de schacht ontbreken zelfs op de Franse kaart.

De bekende kaart uit de ‘Atlas des Places étrangères’ van Leblanc uit 1840 is vooral een weergave van de fantasie van de tekenaar

en niet van de werkelijkheid. De plattegrond is nagenoeg onherkenbaar: de 'Franse Hoek' is zelfs niet terug te vinden.

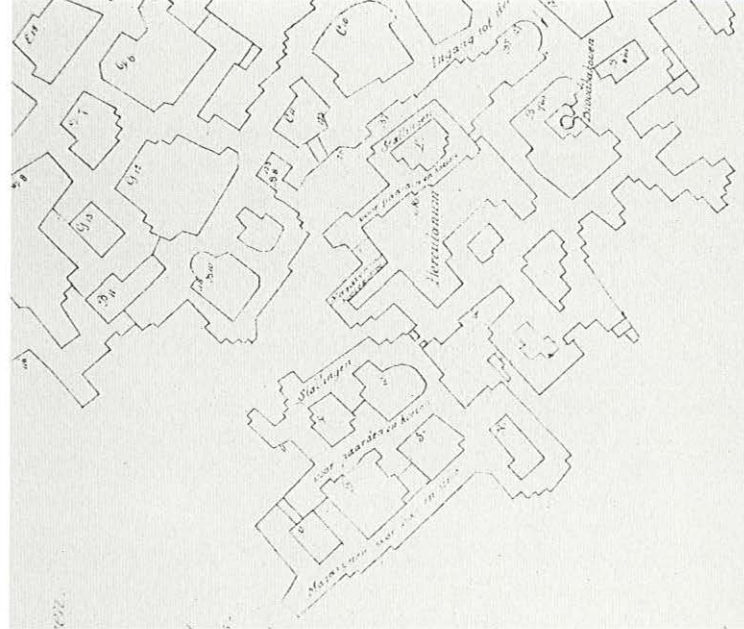
De enige kaart die ons tot slot enige informatie zou kunnen verschaffen is een relatief onbekende kaart die door een zekere J.H. Vluggen gekopieerd is in 1924⁸. Vluggen vermeldt dat de kaart is ingemeten door 'Fransche ingenieurs' in de jaren 1793 en 1796. Dit zouden de officieren Houriez en Lagastine moeten zijn.

Op zijn kaart heeft Vluggen diverse toelichtingen genoteerd in de gangen zelf, alsmede een aanzienlijke hoeveelheid begeleidende tekst over instortingen en temperatuurmetingen in de marge. Bijzonder interessant zijn de notities die ingetekend zijn in de gangen van de 'Franse Hoek'. In enkele gangen zijn de teksten "stallingen voor paarden en koeien" en "magazijn voor hooi en stro" (fig.2) geschreven. Hij heeft de voederbakken zelf gezien en waarschijnlijk waren de gangen op dat moment in gebruik door een landbouwer, die er niet alleen vee stalde, maar ook hooi en stro bewaarde. Ook zijn de bakoven en enkele afsluitingen van gangen weergegeven. Net als op de originele Franse kaart ontbreken de waterput en de schacht. Deze kaart is de enige met nadere gegevens over de 'Franse Hoek'.

Veldonderzoek

Het veldonderzoek bestond in eerste aanleg uit een uitputtende inventarisatie van elementen, die behoren bij een schuilgelegenheid volgens Hillegers: voederbakken, halstergaten, afsluitingen, opberggaten, bakovens, waterputten, zolderingen, slaapnissen.

Met behulp van een detailkaart van het gangenstelsel Noord ben ik de 'Franse Hoek' en de gangen direct daaromheen gaan

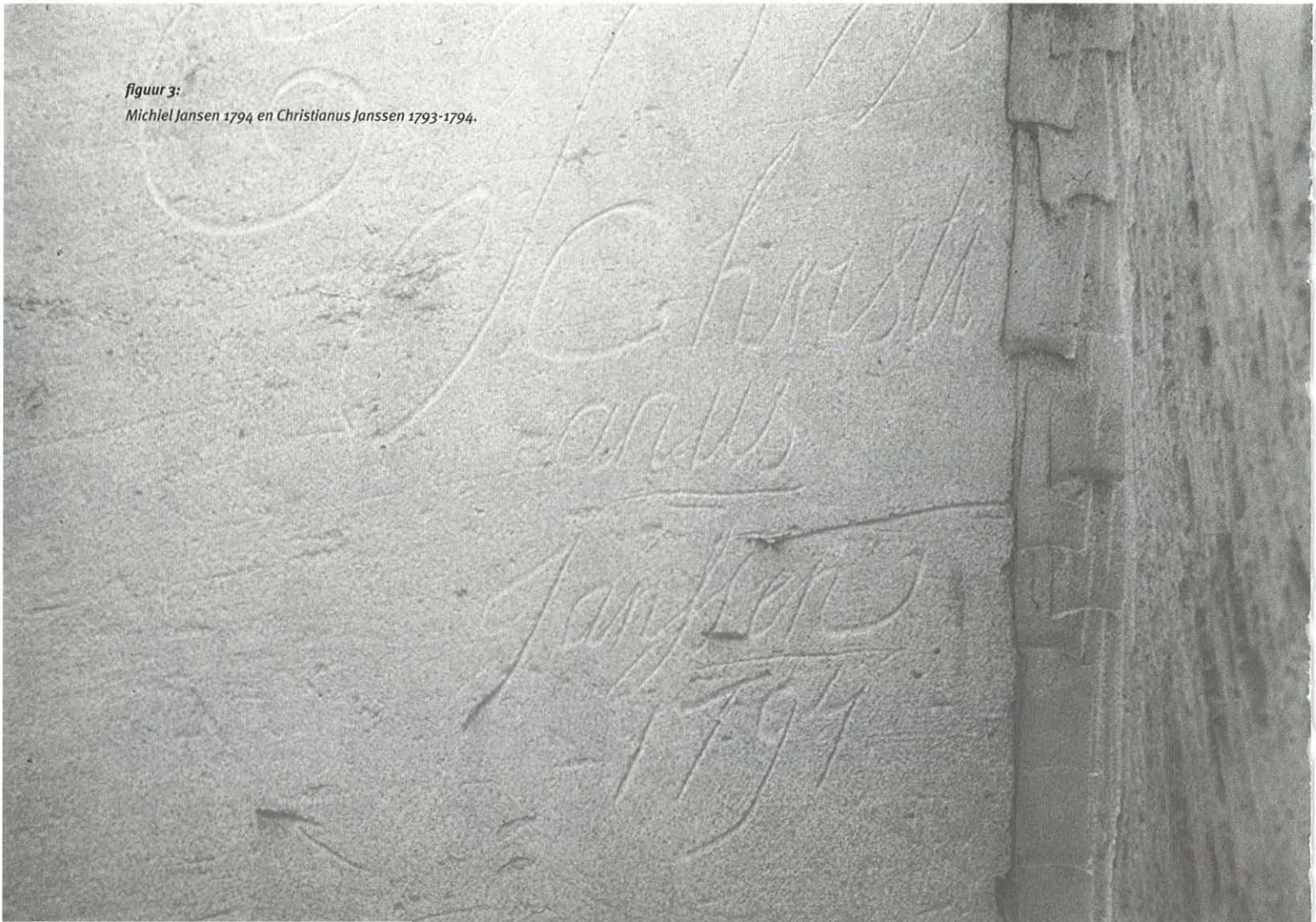
figuur 2:
Detail plattegrond Vluggen.

inventariseren. De detailkaart heb ik op basis van de veelgebruikte kaart⁹ van Van Schaik getekend en waar nodig gecorrigeerd. Naast de elementen die Hillegers opsomt heb ik gedurende de inventarisatie enkele elementen toegevoegd en zodoende de lijst aangevuld: opschriften, stookplaatsen, gebruiksvoorwerpen, varkensschotten, ruif. Op de detailkaart heb ik zoveel mogelijk dezelfde symbolen gebruikt, die Henk Hillegers gebruikte op de plattegronden van de door hem geïnventariseerde stelsels.

Wijzigingen in de plattegrond, die aantoonbaar na de 18^e eeuw

figuur 3:

Michiel Jansen 1794 en Christianus Janssen 1793-1794.

tot stand zijn gekomen heb ik weggelaten, zodat wij een min of meer correct beeld krijgen van situatie ten tijde van de Franse belegering van 1794.

Tijdens het veldonderzoek heb ik, behalve in het kleine scherp afgebakende gebied dat traditioneel als 'Franse Hoek' wordt aangeduid, ook op andere plaatsen elementen van een schuilplaats gevonden. Zo trof ik in het ingangsgedebied van het Noordelijk gangenstelsel, gelegen aan het uiteinde van de toegangstunnel¹⁰, elementen van veestallingen aan. Dit kleine gebied kan vanwege de nabijheid gezien worden als een voortzetting van de 'Franse Hoek', maar zou ook een op zich staande schuilgelegenheid geweest kunnen zijn gedurende andere perioden.

In onderstaande opsomming worden de elementen die kunnen duiden op het gebruik van de 'Franse Hoek' als schuilgelegenheid verder uitgewerkt. Zowel het ingangsgedebied als de 'Franse Hoek' heb ik geïnventariseerd.

Opschriften

Mijn aandacht ging allereerst uit naar opschriften die op een of andere manier de theorie van een schuilgelegenheid in 1794 kon bevestigen. In het meest ideale geval zou ik gedateerde opschriften vinden van vluchtelingen, die gedurende hun verblijf ter plekke iets op de wand geschreven zouden hebben, dat betrekking had op hun verblijf. Helaas heeft deze speurtocht weinig opgeleverd. In totaal heb ik heb slechts twee opschriften gevonden die mogelijk verband houden met een schuilperiode. Het ene opschrift is in 1794 door Michiel Jansen ingekrast en een zekere Christianus Janssen heeft in de jaren 1793 en 1794 zijn naam in de wand gekrast (fig.3). In beide jaren werd Maastricht

belegerd door Franse troepen. Ondanks de afwijkende schrijfwijze van de achternamen is het niet ondenkbaar dat het hier familieleden betreft.

Dit vermoeden wordt versterkt door archiefonderzoek. In genoemde periode leefden er blijkens een volkstelling¹¹ verschillende gezinnen Janssen te Sint Pieter. De namen Christianus en Michiel komen in deze gezinnen eveneens voor. De schrijfwijze van de naam Janssen is steeds dezelfde, namelijk met dubbel 's'. In één gezin komen zowel de naam Christiaan als Michel voor, zoon en vader. Op het moment van de volkstelling zijn zij respectievelijk 27 en 56 jaar oud. Het vermelde beroep is 'jardinier', oftewel hovenier.

Als bewijs voor een schuilperiode kunnen we deze opschriften echter niet aanvoeren; deze mannen kunnen immers ook in de relatief rustige periode tussen de twee bedoelde belegeringen hun naam ingekrast hebben.

Mogelijk hebben opschriften op de wanden gestaan die getuigen van een schuilgelegenheid. De laagste gedeelten van de wanden zijn vermoedelijk door champignonkwekers grondig schoon geveegd, zoals dat in het verleden helaas gebruikelijk was. Ook beschadigingen door tientallen jaren (massa)toerisme zullen mede oorzaak zijn voor het geringe aantal oude inscripties op de wanden in dit deel van de gangen.

Vermeldenswaardig, maar niet als bewijs ter bevestiging van de theorie van een schuilperiode in de 'Franse Hoek', zijn meerdere ingekraste tekeningetjes die zich soms vlak boven de vloer bevinden. Deze meest kleine en eenvoudige tekeningetjes zijn over het algemeen erg vaag. Wat ouderdom betreft valt er weinig zinnigs over te zeggen. Dat de tekeningetjes oud zijn is eenvoudig waar te nemen, maar zelfs een globale datering is niet mogelijk. Dat de tekeningetjes uit een schuilperiode zouden

figuur 4:
Bakoven.

stammen is mogelijk, maar niet aantoonbaar. Deze tekeningetjes zal ik daarom verder niet bespreken.

In het ingangsgedebied heeft geen champignonteelt plaatsgevonden en dit deel ligt niet aan de rondleidingenroute. Dat wil dus zeggen dat de wanden in een relatief ongeschonden staat verkeren. Er staan enkele fraaie oude tekeningen op de wanden, maar ook in dit gedeelte heb ik geen opschriften gevonden die zonder meer in verband gebracht kunnen worden met een schuilperiode.

Bakoven

In de 'Franse Hoek' bevindt zich een gemetselde bakoven (fig.4). De directe omgeving van deze oven is zwart geblakerd door sterke rookontwikkeling. Deze rook is grotendeels afkomstig van deze oven; door het ontbreken van een schoorsteen was men gedwongen de rook in de gangen laten verdwijnen. De oven, die op een foto door Van Schaik¹² gemaakt er nog zeer gehavend uitzag, is in de jaren negentig in opdracht van de VVV Maastricht hersteld. Ook de zwarte roetaanslag achter de oven is door de jaren heen regelmatig bijgewerkt om inkrassingen, door toeristen aangebracht, te camoufleren. Hierdoor is de achterwand donkerder dan op de foto, die Van Schaik maakte en die wij uit zijn publicatie kennen. De oven in de 'Franse Hoek' is niet "...konstig in den steen uitgehakt..." zoals Faujas St. Fond beschreef, maar met bakstenen gemetseld, in een diepe nis. Van een schoorsteen die in de steen zou zijn uitgehakt is hier evenmin sprake. Deze beschrijving bevestigt volgens mij de theorie dat Faujas St. Fond een andere schuilgelegenheid heeft gezien dan de 'Franse Hoek' en dat er dus sprake zou zijn van minstens twee afzonderlijke schuilgelegenheden.

Stookplaatsen

Als we de directe omgeving van de oven nader bekijken zien we nog een oorzaak van roetaanslag, behalve die van de broodoven. Op de wanden van de 'Franse Hoek' vinden wij een grote hoeveelheid stookplaatsen op vloerniveau. Niet alleen bij de oven, maar verspreid door de gehele 'Franse Hoek' kunnen wij veel van deze stookplaatsen vinden. Deze stookplaatsen vallen soms nauwelijks op; de zwarte roetaanslag op vloerniveau is meestal verdwenen door toedoen van champignonkwekers, die in het verleden de wanden schoonmaakten door het oppervlak af te schuren. Zodoende zijn de stookplaatsen slechts te herkennen aan de typisch rode verkleuring van de mergel, die door langdurige verhitting ontstaat.

De hoge concentratie stookplaatsen op een kleine oppervlakte duidt mogelijk op een grote hoeveelheid mensen, die tijdens hun verblijf voedsel bereidden of zichzelf verwarmden. Dat dit een nauwelijks leefbare situatie veroorzaakte is niet moeilijk voor te stellen. De kroniek van Winand Mengels bevestigt het gebruik van vele stookplaatsen en de overlast die dit veroorzaakte: *"Het was een ellende om te zien, want de menschen stoochten en kookten in den bergh (...) de menschen en beesten verstikten bijna van den gedurigen rook."*¹³

Boven enkele van deze stookplaatsen zijn duidelijk ronde gaten te zien. Deze gaten zijn gemaakt om stokken of pinnen in te steken, zodat men ketels of potten boven het vuur kon hangen. Sommige gaten zijn aanzienlijk kleiner met een vierkante doorsnede, veroorzaakt door grote smeedijzeren spijkers, wat een aanwijzing kan zijn wat betreft de periode waarin de schuilgelegenheid gebruikt werd. De eerste draadnagelfabriek, die ronde, getrokken spijkers maakte in deze omgeving, dateert pas van

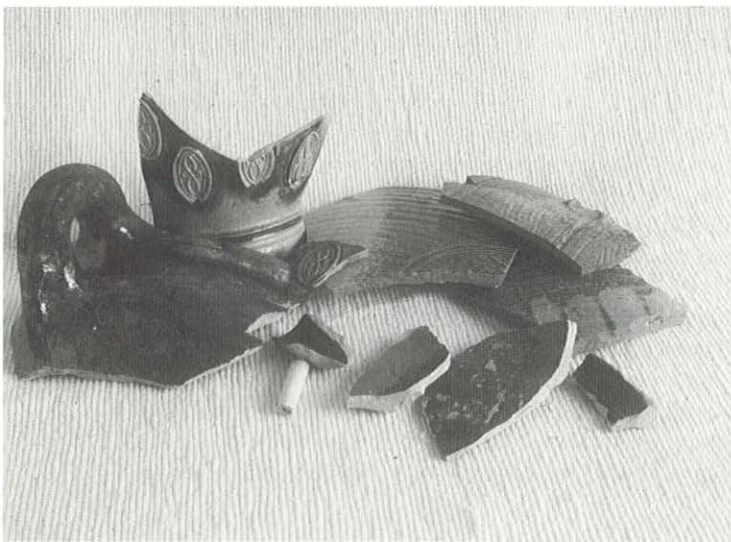
1836¹⁴. Smeedijzeren spijkers zullen desondanks ongetwijfeld nog lange tijd gebruikt zijn. Op een enkele plaats steekt een dergelijke spijker nog in de muur. Tevens zijn er enige stookplaatsen met meerdere gaten boven elkaar, zodat de kookpot hoger of lager boven het vuur gehangen kon worden.

Gebruiksvoorwerpen

In de as van één van de stookplaatsen heb ik per toeval resten van diverse gebruiksgoederen (fig.5) gevonden. In de opsomming van Hillegers komen (bodem)vondsten niet voor als element van een schuilplaats. Dit is op zich niet vreemd, aangezien

figuur 5:

Gevonden (steen)goed.

achtergelaten voorwerpen in de loop der tijden verdwijnen. Ook zullen ze vaak niet herkenbaar meer zijn als een voorwerp, dat met een schuilperiode geassocieerd moet worden. Desondanks neem ik gebruiksvoorwerpen op in de lijst aangezien ze zeer relevant kunnen zijn voor veldonderzoek. Slenter heeft eveneens voorwerpen gevonden die hij toeschrijft aan vluchtelingen, waaronder glas en aardewerk¹⁵.

De resten uit de Franse Hoek moeten we bestempelen als afval, aangezien uit de gevonden resten geen complete voorwerpen samengesteld konden worden.

Op de vaste mergelbodem, onder een ca. 20 centimeter dikke leemlaag die waarschijnlijk afkomstig is van een nabijgelegen aardpijp, lagen diverse fragmenten van een kleipijpje, zoals deze vaker gevonden zijn in diverse mergelgroeven¹⁶ en op zich niets bijzonders. In combinatie met overige vondsten in dezelfde stookplaats, kunnen deze fragmenten echter gezien worden als afval van vluchtelingen. Ook lagen in de as van de stookplaats glasscherven van een wijnfles en scherven van steengoed¹⁷. Deze scherven zijn afkomstig van:

- een zwartgeblakerde grape (grote kookpot) met loodglazuur. Deze vondst wijst er in elk geval op dat in de berg gekookt is;
- een groene schaal of bord met groen loodglazuur. Deze schalen konden onder andere gebruikt worden als fruitschaal of voor het opdienen van diverse gerechten;
- een grijze voorraadpot voorzien van zoutglazuur. Deze voorraadpot heeft een zeer grote afmeting gehad. Dit soort potten kwamen vooral uit het Rijnland;
- een grijs/kobaltblauwe bierkruijk. Deze fraaie kruijk is voorzien van versieringen in reliëf, zogenaamde applicaties. Dergelijke bierkruiken zijn in grote hoeveelheden geproduceerd in het Westerwald.

Deze vondsten kunnen allemaal gedateerd worden tussen de helft van de 18e eeuw en het begin van de 19e eeuw. Deze datering sluit aan bij de theorie van een schuilperiode tijdens de Franse belegering van 1794. Tijdens de genoemde dateringperiode zijn er echter meerdere tijden van onrust wegens dreigend oorlogsgevaar of belegering geweest¹⁸ en kan de schuilgelegenheid gedurende één of meerdere van onderstaande perioden gebruikt zijn:

- 1758 *Hannoveraanse troepen naderden Maastricht. In de omtrek der stad brachten mensen gedurende vier dagen hun goederen en vee in veiligheid. Wellicht heeft men ook de 'bergschuilplaatsen' in gereedheid gebracht.*
- 1787 *Een regiment voetvolk dat eerder Den Bosch plunderde werd naar Maastricht verplaatst. In allerijl bracht iedereen uit angst voor plundering zijn goederen in veiligheid buiten de stad. Ook in de berg?*
- 1793 *Franse belegering. Deze werd na ruim een week afgebroken.*
- 1794 *Franse belegering. Na 44 dagen capituleerde de stad.*
- 1813 *Geallieerde legers omsingelen de vesting die in Franse handen is. In april 1814 vertrekt het Franse garnizoen.*

Naast de scherven die ik zelf gevonden heb zijn er in het ingangsgedebied eerder door een bergloper scherven ontdekt. Zo heeft iemand in een nis (fig.1) circa twee meter boven het vloerniveau scherven gevonden. Deze vondst is op de wand naast de vindplaats genoteerd: "*scherven in nis 18e eeuw*". Behalve een pijl, die de locatie aangeeft, is geen nadere omschrijving gegeven door de overigens anonieme vinder. Verder bodemonderzoek van de 'Franse Hoek', vooral daar waar zich stookplaatsen bevinden, zou wellicht meerdere vondsten kunnen opleveren.

Het valt echter sterk te betwijfelen of deze ons nieuwe informatie zouden verschaffen.

Waterput

Dat vluchtelingen een ruime voorraad water nodig hadden, mag voor de hand liggen; niet alleen voor zichzelf, maar ook voor het vee waren dagelijks vele liters schoon drinkwater nodig. In de 'Franse Hoek' is een oude waterput aanwezig.

Ouderdom en oorsprong van de waterput zijn echter in nevelen gehuld. Is deze waterput aangelegd door vluchtelingen of door anderen? Ter plaatse ontbreken opschriften die uitsluitend zouden kunnen geven.

Van Schaik vermeldde als eerste de put in 1938¹⁹ toen hij al enkele jaren bekend was met de berg, in elk geval al sinds het einde van de jaren '20. Hij schreef de put toe aan de vluchtelingen in de 18e eeuw.

De eerste champignonteelt in het Noordelijk gangenstelsel begon pas een jaar later in 1939²⁰. De put is dus niet vanwege champignonteelt aangelegd. De put kan ook niet gebruikt zijn door de betreffende champignonkweker, aangezien Van Schaik al in 1938 vermeldde dat de put geen water bevatte.

De diepte van de put meet momenteel 14,90 meter. Een andere nog bestaande waterput in het Noordelijk gangenstelsel, de waterput in Jansse-Eggels²¹, is ca.15 meter diep. Het is dus zeer goed mogelijk dat de diepte van de waterput, zoals wij die tegenwoordig kennen, niet veel verschilt met de oorspronkelijke diepte.

Het grondwaterpeil meet momenteel zo'n 29 meter onder het gangniveau. Deze grondwaterstand is gemeten in de waterput van de champignonkwekerij in het Noordelijk gangenstelsel.

Een dramatische grondwaterdaling in de Sint Pietersberg heeft plaatsgevonden aan het begin van de 20e eeuw door het graven van het Belgische Albertkanaal tussen 1930 en 1939 én de dagbouw van de ENCI vanaf 1926, met als gevolg het droogvallen van waterputten in de gehele Sint Pietersberg. De waterput in de huidige champignonkwekerij is volgens kweker P. Ronda pas lang na de grondwaterspiegeldaling geboord ten behoeve van de champignonteelt.

Opmerkelijk is dat Van Schaik in zijn publicatie aangeeft dat de put in de 'Franse Hoek' 40 meter diep geweest is, maar doordat er mergel in gevallen zou zijn geen water bevatte. Aangezien het grondwaterpeil pas na aanleg van de put gedaald moet zijn en de huidige grondwaterstand circa 29 meter onder gangniveau ligt, lijkt het zeer onwaarschijnlijk dat deze put 40 meter diep geweest is. Ook het feit dat waterputten in de omgeving ongeveer eenzelfde diepte hebben geeft aan dat de waterput in de 'Franse Hoek' waarschijnlijk niet veel dieper is geweest dan de huidige 14,90 meter.

De waterput is met een slagbeitel uitgehouwen en heeft een vierkante doorsnede. Het gebruik van een slagbeitel in plaats van de 'bergbouw' kan een indicatie zijn voor de ouderdom van de put. De rechte 'bergbouw' deed zijn intrede in de Sint Pietersberg pas in de eerste helft van de 19^e eeuw en verdrong geleidelijk aan de slagbeitel.

Op de kaart van Houriez en Lagastine en de kopie van Vluggen ontbreekt om onduidelijke redenen de waterput. Door een fout in de meting was er duidelijk te weinig ruimte om de doodlopende gang van de put op de kaart(en) correct in te tekenen. Verhoudingsgewijs is deze gang daarom veel kleiner weergegeven dan in werkelijkheid. Door deze fout in de kaart was er wellicht geen plek om de put in te tekenen?

Voederbakken

In de Franse hoek zijn een tiental voederbakken (fig.6) in de mergel uitgehouwen. Op vele plaatsen in het mergelland hebben boeren zowel in vreedstijd als in tijden van oorlog hun veestapel in een nabijgelegen groeve gestald, zoals ook Hillegers beschrijft. De namen van deze groeven zoals Lemmekeskoel, Koegat, Varkensgatgroeve en Schaapskooi herinneren hier nog aan. Nog steeds gebeurt dit bijvoorbeeld te Kanne, waar regelmatig rundvee gestald staat en te Bemelen, waar Mergellandschappen beschutting vinden in groeven. Het stallen van vee in de berg was een normale zaak voor boeren. De aanwezigheid van voederbakken is daarmee dus geen bewijs voor een schuilplaats, maar wel voor een veestalling. Vanzelfsprekend kan een veestalling in tijden van nood opgaan in het geheel van een schuilplaats.

Het vee, voorraden en andere bezittingen, waren in veel gevallen juist de aanleiding om een toevluchtsoord in de gangenstelsels te zoeken gedurende oorlogstijd. Een vijandelijke belegeringsmacht was doorgaans enorm groot. In 1794 telde de Franse belegeringsmacht niet minder dan 80.000 man²². Het voeden van een dergelijke massa mensen en bijbehorende dieren vereiste een complexe logistieke organisatie, die niet altijd vlekkeloos verliep. De aanvoerlijnen konden door de vijand gesaboteerd worden, maar ook weersomstandigheden konden de aanvoer doen stagneren. Een deel van het benodigde proviand moest dan uit de omgeving van een belegerde stad gehaald worden.

Ook als er geen voedseltekorten waren kon de plattelandsbevolking last hebben van rondstruinende soldaten. De legerleiding probeerde er op toe te zien dat de plaatselijke bevolking met rust gelaten werd, desondanks ging het toch regelmatig mis. De plattelandsbevolking had dan zwaar te lijden. Als een

figuur 6:
Voederbak.

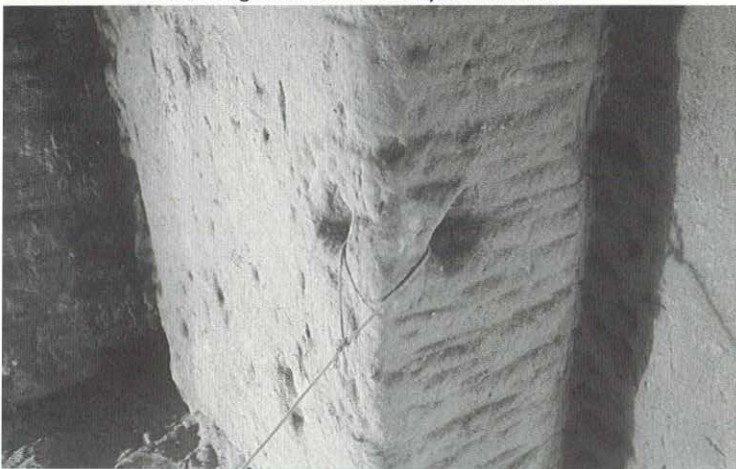
boer zijn veestapel niet in veiligheid bracht was het niet ondenkbaar dat plunderende soldaten deze in beslag namen. Tijdens deze strooptochten werden niet alleen de stallen, maar ook de boerenwoningen doorgaans leeggeplunderd.

Behalve als veestalling gebruikten boeren de gangen ook voor allerlei andere doelen. Vandaag de dag zijn op verschillende plaatsen nog echte 'boerenbergen' te vinden; groeven die door plaatselijke boeren gebruikt worden om landbouwwerktuigen, aardappelen, fruit, stro, vee en dergelijke te bewaren. Ook aan dit secundaire gebruik herinneren namen als Strooberg, Houtgrotje en Aardappelgrotje.

Varkensschotten

Faujas St. Fond schrijft dat hij 'varkensschotten' gezien heeft, aangebracht door vluchtelingen. De 'varkensschotten' heeft hij niet nader beschreven. Hillegers vermeldt deze wel, maar heeft ze niet aangetroffen en beschrijft ze ook niet.

16

Op één enkele plaats heb ik in twee tegenoverliggende wanden verticale sleuven aangetroffen die niet hoger dan ongeveer een meter boven vloerniveau reiken. De sleuven zijn vrij smal, geschikt voor planken bijvoorbeeld. Enkele meters verderop bevinden zich identieke sleuven. Na plaatsing van planken of schotten in deze sleuven kan aldus een afgesloten stalling ontstaan zijn voor kleine dieren, zoals varkens, schapen of geiten.

Ruif

Aan V-vormige sporen in de wand kunnen wij vaststellen dat er één ruif²³ geweest is voor paarden. Deze ruif is tussen twee wanden bevestigd geweest in één van de stallen. Door de plaatsing tussen twee wanden was de ruif van twee zijden bereikbaar voor paarden. Vreemd genoeg is deze ruif tussen twee voederbakken bevestigd geweest. Gezien de hoogte van deze voederbakken zullen deze voor koeien bestemd geweest zijn. Dit zou dus betekenen dat de stal door koeien en paarden tegelijk gebruikt is geweest, waarbij de paarden pal voor de voederbakken gestaan moeten hebben, tenzij deze elementen niet uit dezelfde periode stammen.

Halstergaten

In het geïnventariseerde gebied heb ik 23 halstergaten aangetroffen. Halstergaten zijn doorgaans door uitspringende hoeken van pilaren geboord of gekapt en werden gebruikt om vee vast te binden (fig.7). Door het hele gangenstelsel kunnen halsterga-

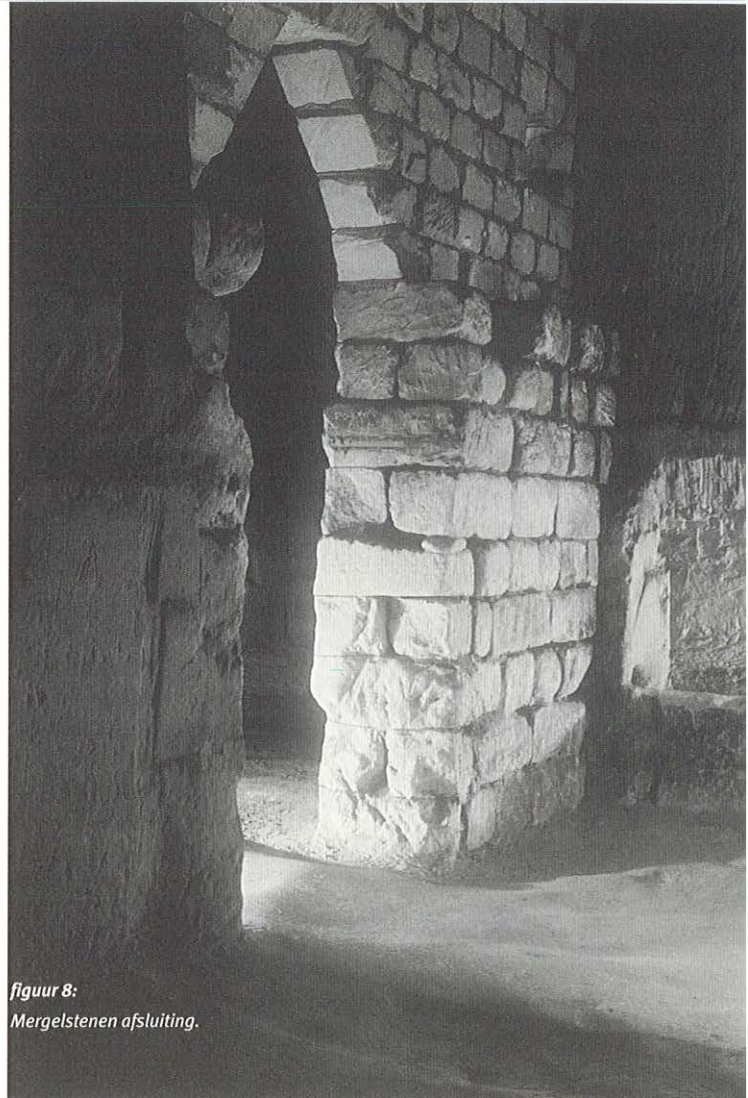
figuur 7:
Halstergat.

ten aangetroffen worden die echter niet noodzakelijkerwijs door vluchtelingen gebruikt zijn. Trekdieren, die in verband met vervoer van gewonnen mergel in het gangenstelsel kwamen, konden hier natuurlijk ook aan vastgebonden worden.

Maar een hoger concentratie van halstergaten op een klein gebied, in combinatie met andere voorzieningen, duiden hier volgens mij op een veestalling of op een schuilgelegenheid. Ook zijn op enkele plaatsen balken op een geringe hoogte boven de vloer bevestigd geweest, getuige de gaten in de wanden. Aan deze balken zijn mogelijk ook dieren vastgebonden. Deze balken en gaten bevinden zich soms direct boven een stookplaats, waardoor het niet waarschijnlijk is dat deze uit dezelfde periode stammen. Dit is een indicatie dat de 'Franse Hoek' vaker dan één keer gebruikt is geweest, dat er dus meerdere schuilperiodes geweest kunnen zijn.

Afsluitingen

De delen van gangenstelsels, die door boeren gepacht worden om goederen te bewaren, zijn doorgaans van de overige galerijen gescheiden. Dit kan door middel van solide (mergel)stenen wanden, maar ook kunnen tijdelijke, zelfs haastig geïmproviseerde afsluitingen van hout geplaatst worden. In de 'Franse Hoek' heb ik één mergelstenen afsluiting (fig.8) gevonden en sporen van nog eens twee afgebroken gemetselde afsluitingen. Over de ouderdom van deze afsluitingen valt weinig of niets te zeggen. Deze gemetselde afsluitingen wijzen eerder op een permanent gebruik als stalling voor vee of als opslagplaats dan op een meer of minder haastige toevlucht uit angst voor de naderende legermacht. Dit in acht genomen lijkt het niet onwaarschijnlijk dat de 'Franse Hoek' zowel in vreedestijd in gebruik was

*figuur 8:
Mergelstenen afsluiting.*

als stalling, als ook in tijden van krijgsrumoer als schuilgelegenheid diende.

Op de kaart van Vluggen staan een aantal gangen aangeduid als stallingen voor paarden en koeien. Eén gedeelte van deze gangen is duidelijk van de andere gescheiden door een afsluiting. Onderzoek ter plaatse laat zien dat het één van de afgebroken mergelstenen muren betreft. Deze muren waren net als de nog bestaande muur met klei aan elkaar geplakt, getuige de kleiresten op de wanden van de gang. Door het vochtgehalte van de berg is deze klei nog steeds kneedbaar.

Door de aard van de tijdelijke afsluitingen en het vergankelijke materiaal waaruit ze vervaardigd zijn (hout), vinden we van deze tijdelijke afsluitingen niets terug. Wel kan men aan de hand van sporen in de wanden (bevestigingsgaten) zien waar en welk soort afscheiding men gebruikt heeft. Volgens de aangetroffen sporen moeten er 18 tijdelijke houten afsluitingen zijn geweest.

Door de plaatsing van de tijdelijke afsluitingen ten opzichte van de permanente stenen afsluitingen, voederbakken en stookplaatsen wordt duidelijk dat ze niet allemaal gelijktijdig gebruikt kunnen zijn. Een tijdelijke en een permanente afsluiting in één doodlopende gang is immers niet logisch. Hieruit kunnen we afleiden dat de afsluitingen en andere voorzieningen uit verschillende perioden stammen.

Zolderingen

Op twee plaatsen heb ik sporen aangetroffen die wijzen op zolderingen. Achter elkaar zijn in de wanden een aantal gaten gekapt voor balken, die een planken vloer konden dragen. Op deze manier verkreeg men zolderingen waarop bijvoorbeeld

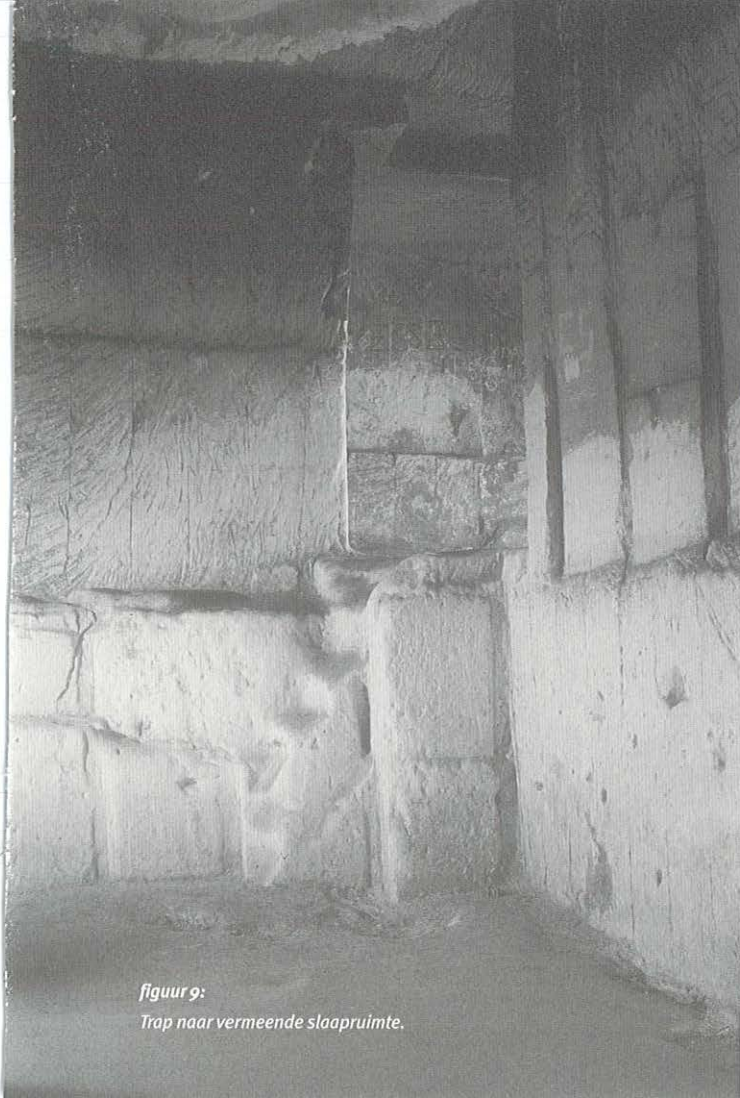
stro of hooi bewaard konden worden buiten het bereik van de dieren. Ook is het niet ondenkbaar dat een dergelijke zoldering als slaappleats gediend zou hebben. Onder de zolderingen was er ruimte voor dieren of goederen.

Slaapruimten

In de 'Franse Hoek' zijn twee min of meer afzonderlijke ruimten, waarvan traditioneel verteld wordt dat het slaapruimten zouden zijn. Er is echter niets dat er op wijst dat deze ruimten hiervoor gediend hebben, al is daarmee natuurlijk niet uitgesloten dat deze ruimten voor dit doel gebruikt zijn.

De ene vermeende slaapruimte (slaapruimte 1 op de kaart) beschikt over een soort van trapje om tot boven te geraken (fig.9). Over de ouderdom van dit trapje valt niets zinnigs te zeggen, dit trapje kan ook van latere datum zijn. Over de gebrekkige functionaliteit valt wel iets te zeggen: de constructie van dit trapje maakt de vermeende slaapruimte weliswaar toegankelijk, maar op een uiterst ongemakkelijke en zelfs gevaarlijke manier. Dit maakt het weer twijfelachtig dat dit trapje oorspronkelijk aangelegd zou zijn om regelmatig deze ruimte te betreden. De bedoelde ruimte verschilt verder niet van doorsnee bovenkamers, zoals men die elders in het stelsel aantreft, met uitzondering van een aantal horizontale sleuven. De betekenis hiervan is niet geheel duidelijk. Sleuven kunnen net als nissen en gaten gemaakt zijn bij wijze van opbergnissen. Waarschijnlijk zijn het echter 'bovenhuisse'; aanzetten tot een nieuwe winning.

De andere vermeende slaapruimte (slaapkamer 2 op de kaart) is aan één zijde toegankelijk door een aarden heuvel te beklimmen, aan de andere zijde door middel van een trap. Deze trap is

figuur 9:

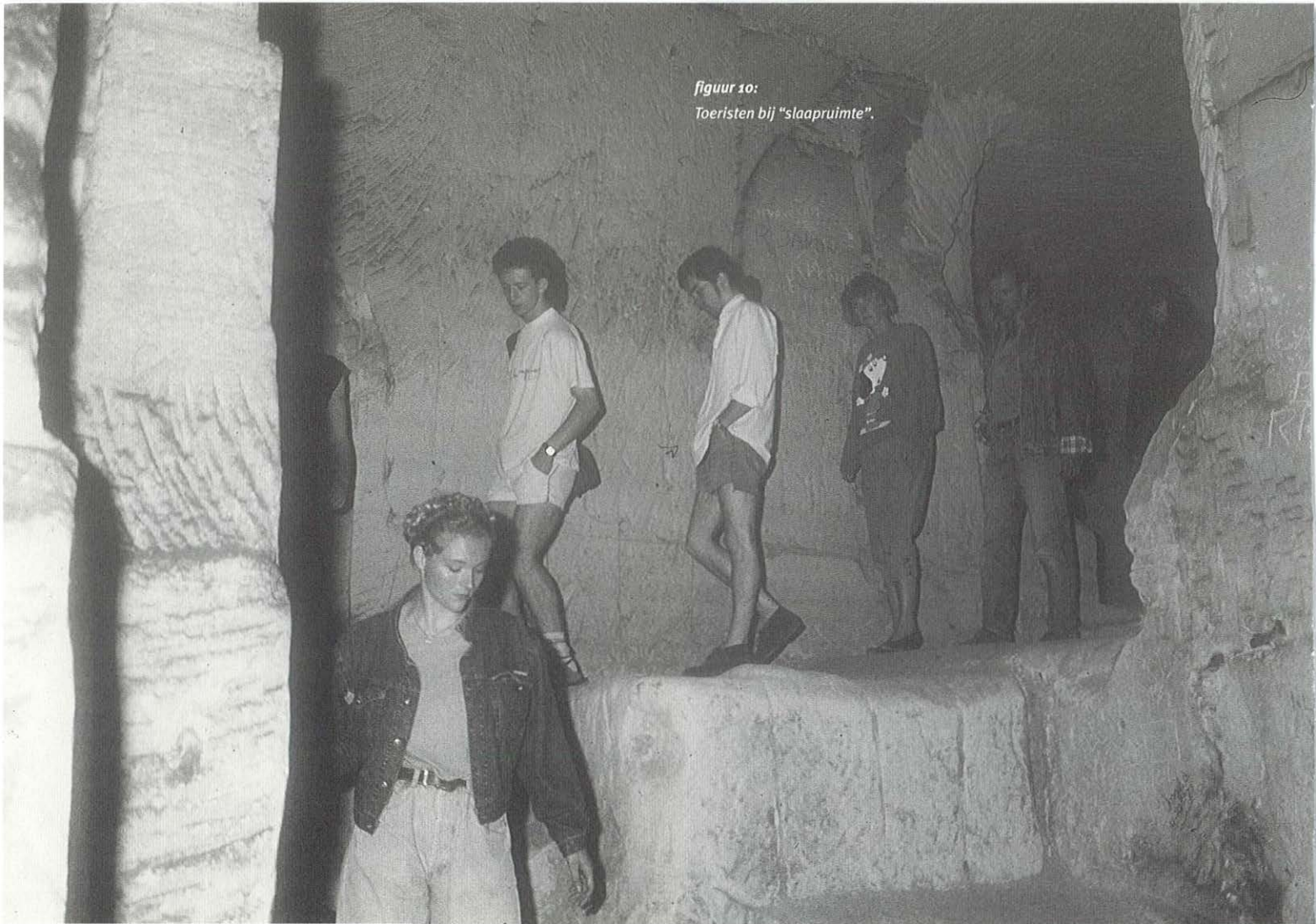
Trap naar vermeende slaapruijnte.

zeer waarschijnlijk, net als de heuvel, met het oog op het toerisme aangelegd in de eerste helft van de 20^e eeuw. De trap is in de tachtiger jaren van dezelfde eeuw vanwege het veiligheidsaspect gedurende de rondleidingen door gemetselde treden vervangen en van een gemetselde balustrade voorzien. De foto laat de oude toestand zien (fig.10). Deze slaapruijnte staat op de kaart van Vluggen als *“magazijn voor hooi en stro”* weergegeven. Dat dit een slaapruijnte zou zijn is net als bij de andere niet onmogelijk, maar wel onwaarschijnlijk. Deze ruijnte is geeneens een kamer, maar een gang en daardoor erg tochtig. De eerder genoemde zolderingen, die waarschijnlijk voor opslag van stro of hooi gediend hebben, zouden als redelijk comfortabele slaapruijnten gediend kunnen hebben. Hier is echter geen aanwijzing voor te vinden. Volgens Winand Mengels sliepen de vluchtelingen op de vloer op *“een bed van stro”*²⁴. Van speciaal aangelegde slaapkamers maakt hij geen melding. In tijd van nood, met oprukkende vijandelijke troepen, zouden speciale uitgehakte slaapkamers vanwege het tijdrovende werk een ongewenste luxe zijn. Wanneer we er van uitgaan dat de schuilgelegenheid in vredestijd gerealiseerd is, blijft het onlogisch dat er slechts twee van deze kleine ruijnten gemaakt zijn, terwijl er toch een aanzienlijke hoeveelheid mensen geschuild moet hebben. In literatuur noch op kaarten wordt melding gemaakt van slaapruijnten. Het lijkt er op dat door de jaren heen de werkelijkheid aangevuld is met fantasie.

Opberggaten en nissen

In zijn lijst van elementen van een veestalling maakt Hillegers melding van lampnisjes, opberggaten en dergelijke. Van dergelijke holtes en gaten in de wand heb ik meerdere exemplaren gevonden

figuur 10:
Toeristen bij "slaapruimte".

van verschillende vorm en afmeting.. Hoewel we er van uit kunnen gaan dat meerdere van deze nisjes als onderdeel van een schuilgelegenheid zouden zijn uitgehouwen, zijn er geen duidelijke aanwijzingen voor te vinden. De ouderdom van de verschillende gaten is niet vast te stellen, net als het oorspronkelijke doel.

De 'Rode gang'

Van een oorspronkelijk doodlopende gang, die mogelijk pas in de 20ste eeuw ten behoeve van toerisme is doorgebroken, zijn de wanden en het plafond rood gekleurd. Deze gang is ooit afgesloten geweest door middel van een houten poort, getuige de sporen in de wanden en vloer. Dit is ongetwijfeld een permanente opslagruimte geweest. De rode kleur betreft hier de typische rozerode verkleuring van mergel door verhitting. Het is niet onwaarschijnlijk dat hier een voorraad hooi of stro in vlammen opgegaan is. Winand Mengels maakt melding van twee gevallen van brand in een "*berghschuur*" waarbij een grote hoeveelheid stro in vlammen opging en de eveneens in de berg opgeslagen vruchten "*door den roock bedorven waeren*"²⁵. Over de oorzaken van deze branden schrijft hij niet. Door de aard van de in die dagen gebruikelijke verlichting, namelijk olie- of vetlampjes, is het niet onwaarschijnlijk dat het om ongelukken met open vuur gaat.

Schacht

De enige nog bereikbare schacht in Noord bevindt zich in de 'Franse Hoek'. Deze schacht is mogelijk de schacht, die volgens Collette in het tweede kwart van de 17e eeuw door een zekere Jan Baptist Hildernisse werd gemaakt als transportschacht voor mergelblokken, nadat hem vrije doortocht door de gangen werd

geweigerd²⁶. Nog steeds zijn diepe karrensporen te zien, die naar de schacht leiden.

De aanwezigheid van een schacht in een schuilgelegenheid werpt nieuwe vragen op. Enkele voederbakken zijn namelijk dicht onder de schacht aangelegd, waardoor men boven aan de schacht gemakkelijk het rumoer van de dieren zou kunnen horen. Gezien de grote hoeveelheid dieren die er gestald zouden zijn, mag men aannemen dat de stank van de veestapel eveneens boven aan de put zou zijn waar te nemen. De lichaamswarmte van de beesten zou snel verdwijnen. Door deze ontwijkende warmte zou men bij koud weer ook dampwolken uit de schacht kunnen zien opstijgen. Eveneens zou ook de rook van de oven door de schacht verdwijnen. Dit is in strijd met de gedachte dat de 'Franse Hoek' een schuilplaats zou zijn in de zin van verstopplaats, dus voor vluchtelingen, die zich voor de vijand probeerden te verbergen. Wel is het mogelijk dat de schacht afgesloten is geweest in het verleden, maar daarvoor zijn geen aanwijzingen, behalve het ontbreken van de schacht op de kaart van Vluggen. Vluggen heeft wel aangegeven dat zich een hooi en stromagazijn heeft bevonden in de gang van de schacht. Dit zou eventueel de schacht aan het oog onttrokken kunnen hebben, waardoor Vluggen van het bestaan van de schacht niet op de hoogte was.

Volgens sommigen is de aanwezigheid van een schacht een belangrijke indicatie dat de 'Franse Hoek' meer het karakter van een vervangende woonruimte heeft gehad. Aangezien de huizen van Sint Pieter tijdens diverse belegeringen in het schootsveld van de vesting lagen, werden deze regelmatig afgebroken door de verdedigers van de vesting. Deze wilden voorkomen dat de aanvallers de bebouwing als dekking zouden gebruiken. Het

kan daarom zeer goed mogelijk zijn dat dakloze Sint Pieteraren in de berg een tijdelijk onderkomen vonden. Ook biedt een ondergrondse schuilplaats zekere bescherming tegen het gevaar van bombardementen door belegeringsbatterijen of van het verdedigende geschut.

CONCLUSIE

Niet één bewijsstuk heb ik kunnen vinden dat onomstotelijk bevestigt dat de 'Franse Hoek' inderdaad gebruikt is door de plaatselijke bevolking tijdens het beleg van de stad Maastricht in 1794. Wel zijn er veel aanwijzingen te vinden, zelfs zoveel dat het niet meer te ontkennen valt. Het is vooral de inventarisatie van de 'Franse Hoek' die de belangrijkste argumenten leverde. Alle elementen die met een verblijf in oorlogstijd geassocieerd worden zijn immers aangetroffen en zelfs meer dan dat. De lijst van Hillegers is zelfs aangevuld. De hoofdvraag is naar mijn tevredenheid beantwoord: er hebben mensen tijdelijk in de 'Franse Hoek' geleefd. Hoe veel mensen, hoe lang zij verbleven, hoe vaak en wanneer precies blijft helaas onbeantwoord. Ongetwijfeld hebben ook gedurende de belegering van 1794 in de 'Franse Hoek' geschuild, maar ook op andere plaatsen in de berg hebben meerdere mensen een schuilplek gevonden. De 'Franse Hoek' moet daarnaast ook gedurende vreedstijd gebruikt zijn, waarschijnlijk door dezelfde mensen, die er in tijden van oorlogsgeweld verbleven. Zij stalden er generaties lang vee en bewaarden er veldvruchten en hun landbouwwerktuigen. Een onbeantwoorde vraag betreft de exacte motieven om de kille vochtige groeve te bewonen. Het naderende onheil kende immer vele gezichten waarvoor de plattelandsbevolking zeer terecht bang was: inkwartiering, plundering, verkrachting,

tewerkstelling, bombardementen, ontheemding, honger, enzovoorts. In de meeste gevallen zal er van een combinatie van factoren sprake zijn.

Een verklaring voor het nagenoeg ontbreken van literatuur ligt ongetwijfeld besloten in het verschijnsel dat de geschiedenis van eenvoudige mensen vaak niet de moeite van het noteren waard geacht werd. De twee waardevolle kronieken, die bewaard zijn gebleven en die ons een authentiek ooggetuigenverslag bieden, zijn schrijfsels van eenvoudige mensen en niet van 'echte' geschiedschrijvers. Een andere reden moeten wij zoeken achter de wallen van het belegerde Maastricht, dáár zaten immers de intellectuelen, de geestelijkheid en anderen, die gedurende de geschiedenis gebeurtenissen, waarvan zij getuige, waren vastlegden.

DANKWOORD

Dank aan A.M. Coumans voor het nakijken van de tekst.

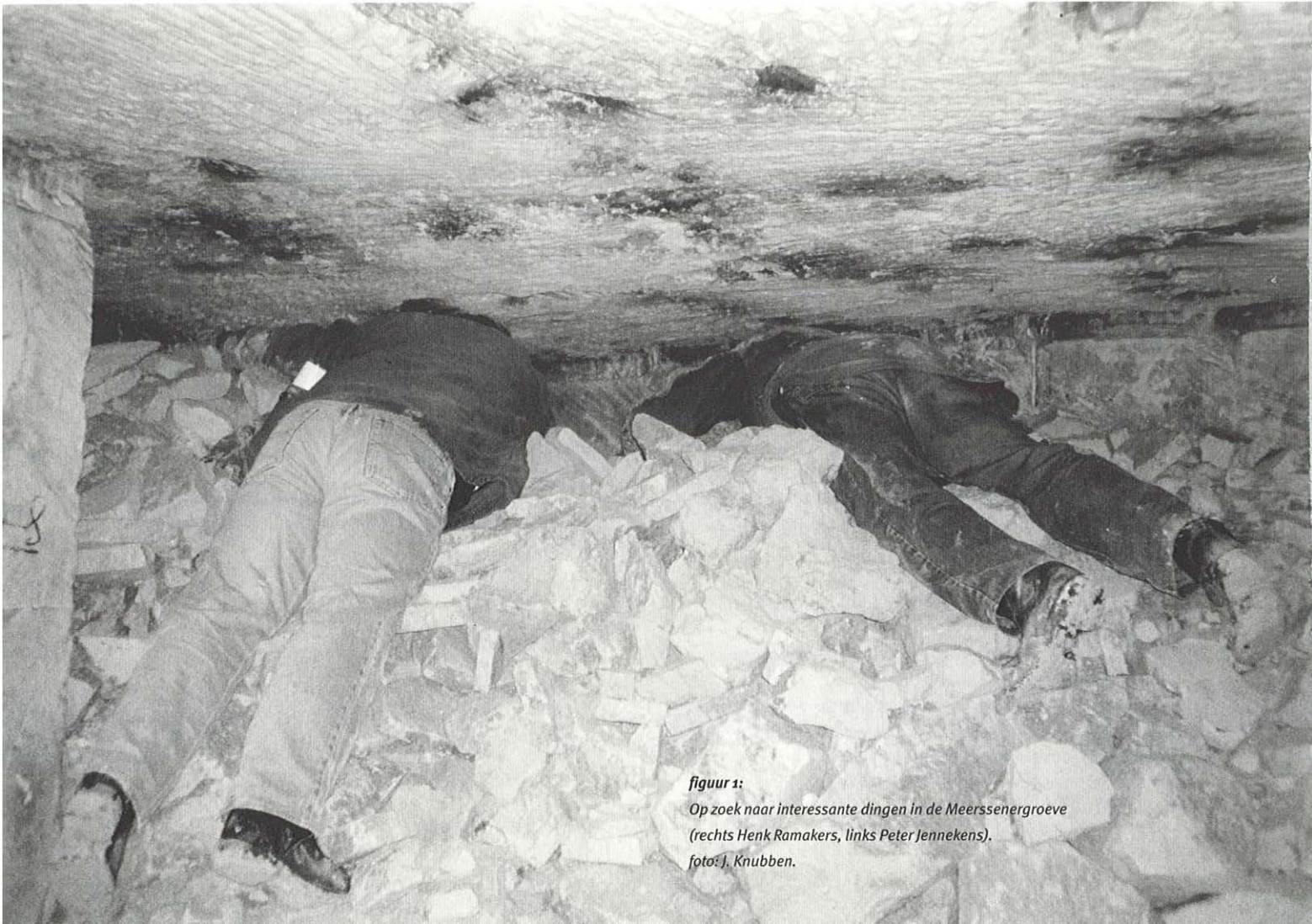
Dank aan W. Dijkman, medewerker van de archeologische dienst gemeente Maastricht, voor het dateren van de bodemvondsten.

Dank aan W. Schoenmakers voor hulp bij het maken van de foto's voor dit artikel.

NOTEN

- 1 Vandaag de dag krijgt elke nieuwe gids een gedegen opleiding waarin gebruik wordt gemaakt van de meest recente informatie. Ook SOK-leden leveren hier hun bijdrage aan.
- 2 FAUJAS ST. FOND. A., 'Natuurlijke historie van den St. Pietersberg bij Maastricht', Heruitgave van de Nederlandse Geologische Vereniging, Vrijen, 1981, blz. 61-67
- 3 SCHAIK, D.C. van, e.a., 'De Sint Pietersberg', heruitgave, Thorn, 1983, blz. 54
- 4 STUERS, V. de., 'Chronijk van het dorp Opcanne bij Maastricht door Winand Mengels, 1740-1777' Roermond, z.j.

- 5 HILLEGERS, H. 'De veestallingen in de Bemelerberg', SOK mededelingen, 1983, dl. 3, blz. 19-36
- 6 SLENTER, J., 'Enige gegevens over het stallen van vee in de Heerder- en Keerderberg', SOK mededelingen, 1984, dl. 4, blz. 17-20.
- 7 BREULS, T, 'Als zy in den graet wilden afcomen', SOK mededelingen, 1985, dl.8, blz.8-21.
- 8 Het origineel bevindt zich in de collectie van het Gemeentearchief Maastricht. Inv.nr. onbekend.
- 9 Oorspronkelijk door Van Schaik getekend omstreeks 1930 op basis van de kaart van Houriez en Lagastine van 1796. Daarna vele malen gekopieerd, aangevuld en gewijzigd door diverse anonieme tekenaars.
- 10 Deze ingangstunnel staat onder meer bekend als "de tunnel aan de Ganzendries" of "de tunnel van Ceulen" en is de ingang die door de VVV rondleidingen gebruikt wordt.
- 11 Inwonerslijsten van de volkstelling in 1796 van Sint Pieter Gemeente archief Maastricht, inv.nr. 1030-1062
- 12 SCHAIK, D.C. van, 'De onderaardsche gangen in den Sint Pietersberg, geïllustreerde beschrijving van het noordelijk gangenstelsel', 2^e druk, Maastricht, 1944, blz. 6.
- 13 STUERS, V. de, z.j. blz. 22
- 14 UBACHS, P.J.H. 'Tweeduizend jaar Maastricht', Maastricht, 1991, blz. 180.
- 15 SLENTER, J., 1984 blz. 18.
- 16 BOCHMAN, H., e.a. 'Vondsten van kleipijpen in Zuid-Limburgse groeven', SOK mededelingen, 1996, dl.26, blz.10-19.
- 17 Steengoed is de verzamelnaam voor eenvoudige aardewerken potten, schotels, kannen, kruiken e.d. die bij hoge temperatuur zijn gebakken en meestal van een glazuurlaag zijn voorzien.
- 18 FLAMENT, A. 'Chroniek van Maastricht', heruitgave, Maastricht 1980
- 19 SCHAIK, D.C. van, e.a, 'De Sint Pietersberg', heruitgave, Thorn, 1983, blz. 71
- 20 CRIJNS, Th. 'De champignoncultuur in Zuid-Limburg, in het bijzonder in de St. Pietersberg te Maastricht' Tijdschrift voor Economische geografie, jaargang onbekend, blz. 14
- 21 Dit is een klein deel van het noordelijk gangenstelsel aan de westzijde van de Sint Pietersberg dat vanuit het Jekerdal toegankelijk geweest is. Lange tijd is dit vergeten stukje berg afgesloten geweest tot de herontdekking in 1986.
- 22 MOSMULLER, J.M.H. 'De belegering van Maastricht in 1794, deel 2' Om de Vesting. 1994, blz. 1-4.
- 23 Een ruif is een V-vormige constructie van spijlen waarin hooi gelegd kan worden. Tussen de spijlen bevindt zich een tussenruimte waardoor het hooi uitpuilt. Een paard of ander dier kan zodoende bij het hooi. De ruif is boven de vloer bevestigd zodat het niet vochtig wordt of smerig door uitwerpselen.
- 24 STUERS, V. DE, z.j. blz. 62
- 25 STUERS, V. DE, z.j. blz. 128.
- 26 COLLETTE, A.G., 'Handschrift over den St.Pietersberg bij Maastricht', blz. 25, transcriptie, niet gepubliceerd, origineel in Rijksarchief Limburg inv.nr. niet bekend.

figuur 1:

*Op zoek naar interessante dingen in de Meerssenergroeve
(rechts Henk Ramakers, links Peter Jennekens).*

foto: J. Knubben.

“Zoo waarlijk helpe mij God Almachtig”

*John Knubben
Bovenste Bosch 34
6228 SJ Maastricht*

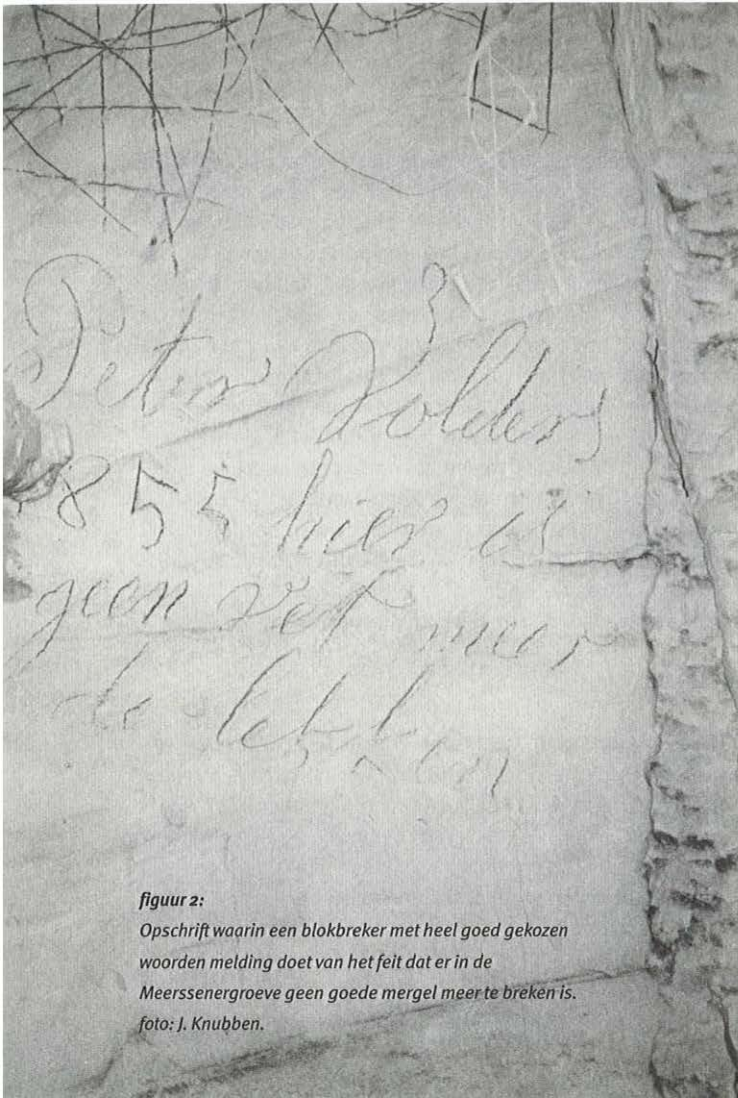
INLEIDING

In SOK- Mededelingen nr. 23 wordt beschreven hoe Ingenieur der Mijnen Büttgenbach, nadat in 1846 een flinke instorting in een groeve in Valkenburg heeft plaatsgevonden, van het bestuur van het Hertogdom Limburg opdracht krijgt de op dat moment in exploitatie zijnde mergelgroeves te inventariseren. Daaruit blijkt dan dat de gemeentes, de exploitanten en de blokbrekers het bij de mergelwinning niet zo nauw nemen. De voornaamste reden hiervoor was het ontbreken van eenduidige regelgeving. Büttgenbach heeft daarom een voorlopig groeve-reglement vervaardigd, dat in 1855 uiteindelijk geresulteerd heeft in “het provinciaal reglement op de ontginning der onderaardsche of overdekte steengroeven in Limburg”. Dit artikel nu heeft betrekking op het formuleren van de door het provinciaal reglement verplichte eed die groeveopzichters, bij de arrondissementsrechtbank, dienden af te leggen alvorens zij hun taak mochten gaan uitoefenen. Het verhaal speelt zich af in 1880.

25

DE GROEVE

Dit artikel gaat over de Meerssenergroeve. Deze werd in het verre verleden ook wel “*Schutterijberg*” genaamd en is nu meer bekend als de groeve Schenk (A.van Wijngaarden 163). Het is een grote eeuwenoude groeve. Het begin van de mergelwinning in deze groeve is ergens eind zeventiende eeuw te plaatsen. Er heeft toen al op vrij grote schaal mergelwinning plaats gevonden. Dit is te concluderen uit gevonden opschriften en vermeldingen in archiefstukken. Een flink stuk de groeve in staan er opschriften met de jaartallen 1743 en 1754. Verder staat in het register van overlijden van de gemeente Meerssen al op 13 oktober

figuur 2:

Opschrift waarin een blokkeerder met heel goed gekozen woorden melding doet van het feit dat er in de Meerssengroeve geen goede mergel meer te breken is.

foto: J. Knubben.

ber 1746 vermeld dat ene Joannes Ruyters, echtgenoot van Anna Notten, gedood werd door Hongaarse troepen. Dit gebeurde toen hij zijn eigen meubels en die van anderen tegen de indringers wilde verdedigen welke “in den berg op het Broek” in veiligheid waren gebracht. Daarnaast staat in Geulrand nr. 20 vrij uitvoerig beschreven dat er zich op 19 februari 1753 in de Schutterijberg een instorting heeft voorgedaan, waarbij blokkeerder Michael Crousen en zijn echtgenote Catherina Boesten om het leven zijn gekomen.

De groeve heeft in de eerste helft van de negentiende eeuw een volgende bloeiperiode gekend. In het deel dat uit die periode stamt, zijn prachtige opschriften en tekeningen te vinden, waar ik in een volgend artikel op terug zal komen.

In de tweede helft van de negentiende eeuw en begin twintigste eeuw heeft de gemeente Meerssen meerdere malen de exploitatie in de Meerssengroeve gestaakt. Deze werd na een aantal jaren dan weer hervat. De laatste exploitant was de firma Schenk die er een kalkbrandery in exploitatie gehad heeft. De huidige naam van de groeve is hier dan ook door verklaard.

DE OPZICHTER

Door het provinciaal reglement uit 1855 werd de gemeentes de verplichting opgelegd om ten behoeve van de exploitatie van een onderaardse kalksteengroeve een bezoldigde opzichter aan te stellen. Het gemeentebestuur diende iemand voor te dragen. Deze voordracht diende vervolgens door het provinciaal bestuur en het Staatstoezicht op de Mijnen goedgekeurd te worden.

figuur 3:

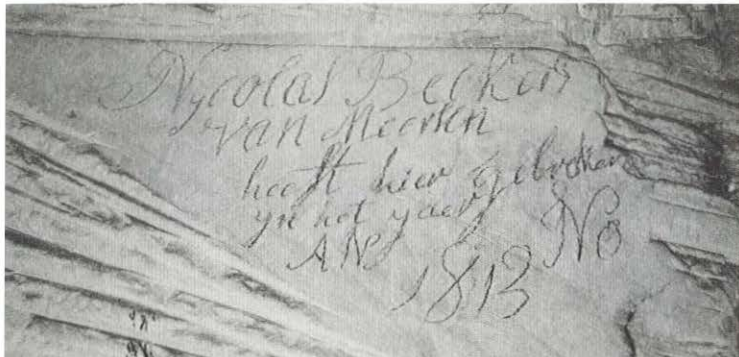
Een zeer mooie devotietekening uit 1824 in de Meerssenergroeve.

foto: J. Knubben.

In SOK-Mededelingen nr. 23 “Een instorting met gevolgen” wordt beschreven dat de mergeexploitanten en/of de gemeentes toen niet bepaald op de inmenging van de provinciale overheden zaten te springen. Het heeft dan ook heel lang geduurd voordat alle gemeenten hun groeveopzichters, naar de regel der wet, in functie hadden. De oorzaak hiervoor kan gelegen zijn in het feit dat de mergelwinning een van oudsher verworven recht was. Daarnaast was men waarschijnlijk ook bang voor een al te zeer fiscaal karakter van het toezicht. Uit het onderstaande verhaal blijkt ook het trage realiseren van de regelgeving.

DE OPZICHTERS

Na het in 1855 in werking treden van de provinciale verordening zijn meerdere opzichters in de Meerssenergroeve in functie geweest. De eerste naam, die ik in archiefstukken tegenkwam, was een zekere Beaumont, die zowel als veldwachter en als groeveopzichter in dienst van de gemeente was. Op 22 januari 1864 stuurt Ingenieur der Mijnen P. Bogaert een missive naar de gemeente waarin staat dat Beaumont nog altijd niet zijn ambts-eed afgelegd heeft. Dit heeft blijkbaar ook niet plaatsgevonden, want in archiefstukken uit maart daaropvolgend kom ik vervolgens weer ene H. Dolders tegen, welke door de gemeente aangesteld zou zijn. De Ingenieur der Mijnen wijst er de gemeente echter vervolgens fijntjes op dat zij Dolders wel mag voorstellen, maar dat Gedeputeerde Staten dit voorstel vervolgens dienen te bekrachtigen. Dit heeft waarschijnlijk ook nooit plaatsgevonden, want op 6 september van dat jaar stelt de gemeente in een brief aan Gedeputeerde Staten Pieter Honée voor. Op 10 oktober 1866 ontvangt Meerssen van Gedeputeerde Staten het bericht dat deze benoeming bekrachtigd wordt. Hij heeft zijn

figuur 4:

Opschrift van blokbreker Nicolaes Beckers.

foto: J. Knubben.

ambtseed afgelegd op 16 november 1866. Honée is geruime tijd in functie geweest tot hem op 4 september 1879 eervol ontslag verleend wordt. Daarna wordt Lambert Lemeer benoemd als zijn opvolger. Hier begint dan ons eigenlijke verhaal.

DE WEIGERING

In juli van het jaar 1880 stuurt de gemeente Meerssen de door hun, ten behoeve van de Meerssenergroeve als groeepopzichter aangewezen Lambert Lemeer naar kantonrechter A. Coenegracht te Maastricht om daar te voldoen aan de “*eedsprestatie*”, zoals deze in artikel 8 van “*het provinciaal reglement op de ontginning der onderaardsche of overdekte steengroeven in Limburg*” beschreven staat. Om zijn ambtsplicht als opzichter te kunnen vervullen is het afleggen van deze eed noodzakelijk. De betreffende kantonrechter stuurt Lemeer echter, zonder afname van de eed, terug naar huis.

Bij de gemeente wekt dit gebeuren waarschijnlijk enige verbaazing. Men voldoet immers netjes aan de bij de wet verplichte opzichter en de regelgeving daaromtrent. Men stuurt, zoals al eerder gebeurd is, die brave ziel voor het afleggen van de door diezelfde wet verplichte eed. Vervolgens wordt dit geweigerd door de dienstdoende kantonrechter! Wat zou de beweegreden van de kantonrechter voor zijn weigering kunnen zijn? Om daar achter te komen stuurt de gemeente een brief naar Gedeputeerde Staten, waarin beschreven wordt dat de kantonrechter bezwaar heeft gemaakt tegen “*het afnemen van den eed aan den opzigter der Meersenergroef*”. Deze “*eedelachtbare heeren*” weten het antwoord hierop echter ook niet. Zij richten zich in een brief d.d. 30 juli 1880 tot “*Den Heere officier van Justitie bij de arrondissementsrechtbank te Maastricht*” met daarin opgenomen een vraag voor opheldering voor het weigeren van “*het afnemen van den eed aan den opzigter der Meersenergroef*”. Men wijst de officier van justitie nogmaals op de “*eedsprestatie*”, zoals die opgenomen is in het eerder vermelde Provinciaal Reglement. Verder wordt nogmaals met klem verzocht om deze eed af te nemen, omdat die opzichter anders niet in staat is om zijn ambtsplichten te vervullen.

Op 7 augustus 1880 stuurt kantonrechter A. Coenegracht te Maastricht over deze kwestie een schrijven aan de officier van Justitie in diezelfde plaats. Hierin wordt ons duidelijk waarom Coenegracht geweigerd heeft de eed af te nemen. Hij verwoordt in zijn brief dat hij Lemeer niet kon toelaten tot het afleggen van “*eenen niet bestaanden eed*”. Verder verklaart hij onbevoegd te zijn om, zonder door de daartoe bevoegde instanties uitdrukkelijk opdracht gekregen te hebben, ambtseden te formuleren. Hij verzoekt de officier van justitie verder om er zorg voor te dragen

dat eerder vermelde instanties opdracht geven om deze eed nu wel te laten omschrijven. Hij voegt daar aan toe dat hij ervan uit gaat dat de Commissaris der Koningin of de Gedeputeerde Staten deze bevoegdheid wel zullen hebben. Hij sluit zijn brief af met de opmerking dat zodra deze leemte opgevuld is, hij geen bezwaar meer ziet om de betreffende eed af te nemen.

Uit de verdere correspondentie blijkt dat Gedeputeerde Staten hun verantwoording in deze nemen. Zij sturen op 9 augustus 1880 een brief aan de officier van Justitie bij de arrondissementsrechtbank te Maastricht. Het doel van betreffend schrijven is: *“Den opzigter der Meersenergroef, met name Lambert Lemeer, wonende te Meerssen, den door ons geformuleerden eed af te nemen”*.

DE AMBTSEED

Gedeputeerde Staten zitten blijkbaar behoorlijk in hun maag met deze daad van de wakkere kantonrechter, want zij schrijven in hun brief: *“Ter voorkoming dat zich zoodanig geval herhale het volgende formulier vast te stellen”*:

“Ik zweer (beloof) dat ik als opzigter der onderaardsche Steengroef genaamd....., met trouw en ijver en met stipte naleving van het reglement op de ontginning van onderaardsche of overdekte steengroeven in het Hertogdom Limburg, benevens van de verder ter zake bestaande of nog te maken wetten en wettelijke voorschriften, mijne plichten zal vervullen: dat ik de bevelen, mij door mijne overheden te geven, getrouwelijk zal opvolgen en mij nimmer, om lief of leed, gunst of ongunst, of door het aannemen van giften of geschenken van wien of van wat aard ook, van de vervulling mijner ambtsplichten zal laten aftrekken.

Zoo waarlijk helpe mij God Almachtig (Dit verklaar en beloof ik!)”.

De brief wordt afgesloten met het verzoek een afdruk van de geformuleerde eed ter kennisneming te zenden aan de Ingenieur der Mijnen te Kerkrade.

Hiermee is er een eind gekomen aan alle commotie. Ik weet niet of de superieuren van Coenegracht hem deze actie in dank afgenomen zullen hebben. Ik neig er naar om respect te hebben voor de kantonrechter. In een tijd waarin men gewoon was kritiekloos te doen wat de superieuren van je verwachtten, verdient een dergelijke actie dit zonder meer!

GEbruikte bronnen en literatuur

Anonymus, Valkenburg oktober 1987,

“Meerssens echtpaar onder mergel bedolven”, Geulrand nr. 20.

Gemeentearchief Meerssen,

register van overlijden.

John Knubben, Maastricht 1995,

“Een instorting met gevolgen”, SOK-Mededelingen nr. 23.

Rijksarchief Limburg te Maastricht,

dossier mergelgroeves, Meerssenergroeve.

A. van Wijngaarden, Maastricht 1976,

“De onderaardse kalksteengroeven van Zuid-Limburg”, Wetenschappelijke Mededelingen K.N.N.V. nr.71.

Groeve Ternaaijen-Boven, Petit-Lanaye.

(Bewerking naar Sluiter, Bezem & Van Heerdt, 1972)

Plafondmarkeringen concessiescheidingen,
inventarisatie Patrique Narinx & Jacquo Silvertant, juni 2002.

Onderzoek onderzocht

Het graafrichtingenonderzoek in de groeve Ternaaien-boven nader bekeken

Hub Geurts

Louis van der Maesenstraat 2
6301 EA Valkenburg a/d Geul

INLEIDING

Naar aanleiding van het graafrichtingenonderzoek in de Aardappelberg (Ternaaien-boven) door Ed Stevenhagen¹ en een vervolgonderzoek door Jacquo Silvertant², die Stevenhagens kaart nog nuanceerde aan de hand van een eigen graafrichtingenkaart, een stadiakaart en een inventarisatie van de middeleeuwse plafondtekens, wil ik in dit artikel nader ingaan op mijn eigen onderzoek in een deel van bovengenoemde groeve. Verdere bestudering van dit gedeelte laat zien dat het weliswaar mogelijk is een graafrichtingen- en stadiakaart van het eerste ontginningsniveau te maken, maar dat vooral de gedeelten van een groeve, waar geruime tijd na de eerste ontginning uitbreiding heeft plaatsgevonden, qua datering moeilijkheden oplevert.

GROEVE TERNAAIEN-BOVEN

Ik wil hier in kort nog even mijn bevindingen geven ten aanzien van de groeve in zijn geheel.

Het zuidoostelijk deel van de groeve, gezien vanaf de huidige ingang, is naar mijn mening het oudste deel van de berg. De mergel is hier deels van slechte kwaliteit en er zijn veel geologische storingen in dit gebied. Na de ontginning van het zuidoostelijke deel is er eerst in noordelijke richting gewerkt. Het meest noordelijk gelegen deel is echter ontgonnen vanuit een andere ingang.

In het centrale deel van de groeve, dat zich kenmerkt door instortingen en massieve aardpijpen, moeten al vroeg in de ontginning van het gangenstelsel problemen zijn ontstaan door geologische storingen. Later heeft men om dit deel heen gewerkt, hoewel er ook grote hoeveelheden steen via dit gedeelte moeten zijn uitgevoerd, getuige de grote karrenweg er doorheen.

In dit centrale gedeelte heeft men aanvankelijk eerst in westelijke richting gewerkt en vervolgens in zuidoostelijke, zuidelijke en zuidwestelijke richting.

Op een aantal plaatsen in het gangenstelsel hebben nog meer gangen gelegen die nu niet meer toegankelijk zijn als gevolg van de werking van aardpijpen en instortingen.

METHODE VAN ONDERZOEK

In dit onderzoek heb ik gekeken naar het uiterste zuidwestelijk deel van de groeve. Mijn interesse voor dit deel van de berg werd gewekt door de vele aspecten van de mergelwinning, die men in dit gedeelte kan aantreffen. We vinden er de middeleeuwse concessiescheidingen in de vorm van plafondmarkeringen, de latere uitdiepingen van de vloeren, de transportweg of karrenweg, de winning van losse kalk en vuursteen in het niveau onder de zuivere mergellaag en de *moderne* uitbereiding verder in zuidwestelijke richting ten behoeve van de winning van bouwsteen. Kortom, de geschiedenis van de groeve is hier weerspiegeld in een paar gangen. Door te kijken naar de mijnbouwkundige aspecten, in combinatie met aan de winning gerelateerde opschriften, heb ik getracht een globale datering te geven van de verschillende gedeeltes in dit waarschijnlijk laatst ontgonnen stuk van de huidige groeve. Allereerst heb ik mijn eigen graafrichtingenkaart naast die van Stevenhagen en die van Silvertant & Narinx gelegd om te zien of er verschillen bestonden tussen de verschillende kaarten en zo ja, welke.

HET ZUIDWESTELIJK DEEL VAN DE GROEVE TERNAAIEN-BOVEN

Na de bestudering van alle kaarten kwam ik al gauw tot de conclusie dat zowel Stevenhagen als Silvertant, de één wat meer

dan de ander, in het vaststellen van de ontginningsfasen hier en daar iets te globaal hebben gewerkt. Een euvel dat mijzelf echter ook overkwam bij het werken met mijn eigen kaart (*figuur 2*). Een gedeelte waarvan ik dacht dat het uit de periode 1790-1810 stamde bleek, na raadpleging van de plafondmarkeringenkaart van Silvertant, middeleeuwse concessiescheidingen te bevatten waar ikzelf totaal overheen gekeken had. Het grootste probleem vormen de uiteinden van dit deel van de groeve. Dus eigenlijk de laatste plaatsen waar de blokkbrekers ooit gewerkt hebben. Soms gaat het om veel oudere werkfronten, die in de moderne tijd nog een paar meter verder zijn ontgonnen of zelfs alleen maar uitgediept zijn. In een ander geval heeft men bestaande oude gangen slechts met elkaar verbonden door zijwaarts de kleine hoeveelheid overgebleven goede mergel nog weg te breken. Globaal kan men dus wel een ontginningsfase vaststellen, maar er zullen altijd stukken binnen zo een fase zijn, die van latere datum zijn. Het feit dat een gang een middeleeuwse plafondmarkering heeft, wil niet zeggen dat de hele ganghoogte middeleeuws is. Het is dus belangrijk om in een ganghoogte de verschillende fasen te kunnen onderscheiden. Ik heb dit met behulp van opschriften en ontginningsstechnieken voor het zuidwestelijk deel toch proberen te doen (*figuur 3*). Na bestudering van de gangen kwam ik tot een zestal ontginningsfasen in dit deel van de groeve. Ik heb daarbij in eerste instantie gekeken naar het eerste ontginningsniveau. Respectievelijk behelzen de fasen: een grootschalige middeleeuwse (15^e eeuw) winningfase van het eerste ontginningsniveau en vervolgens een viertal kleinschalige winningen in de perioden ca.1790-1810, 1817-1822, 1854-1856 en 1870 (?). Tot slot nog een fase tijdens de tweede helft van de 18^e eeuw ten behoeve van de winning van losse mergel.

Graafrichtingen westelijk deel van de
Groeve Ternaaijen-Boven, Petit-Lanaye B.

(Bewerking naar Sluiter, Bezem & Van Heerd, 1972)

inventarisatie Hub Geurts 1998-2000

figuur 2

LEGENDA

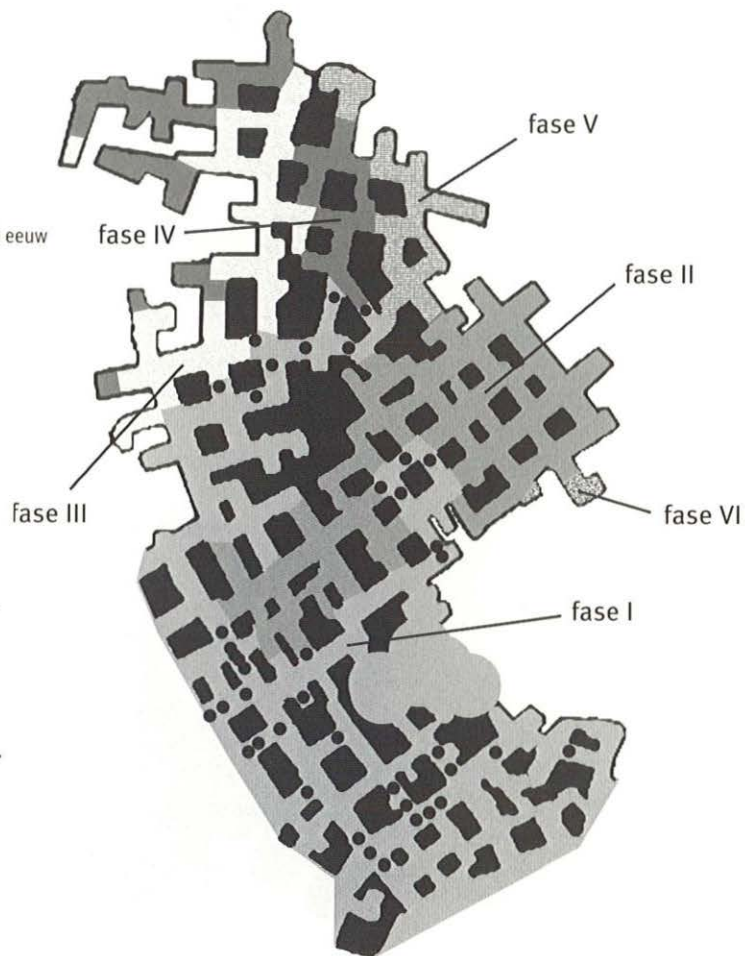
- 15e eeuw met concessiemarkeringen
- ca. 1790 - 1810
- Hoofdzakelijk winning van losse mergel tweede helft 18e eeuw
- 1817 - 1822
- 1854 - 1856
- 1870 (?)

34

Westelijk deel Groeve Ternaaijen-Boven, Petit-Lanaye B.

(Bewerking naar Sluiter, Bezem & Van Heerdt, 1972)

Ontginningsstadia aan de hand van de graafrichtingen
en de resultaten van het veldwerk door Hub Geurts 2004.

figuur 3

BEARGUMENTERING VAN DE VASTGESTELDE ONTGINNINGSFASEN

Fase I: vijftiende eeuw, gezien de vorderingen van de ontginning, af te lezen aan de plafondmarkeringen in dit deel, maar ook in de rest van de groeve, moet worden geconcludeerd dat sowieso het overgrote deel van de groeve omstreeks het jaar 1500 ontgonnen moet zijn geweest.

Fase II: ca.1790-1810, in dit deel één goed bruikbaar opschrift *Louis Casuduez, l'an 1805*. Aan de hand van de graafrichtingenkaart is deze fase precies af te bakenen.

Fase III: Tweede helft 18e eeuw, winning van losse mergel in zogenaamde *parabolische* gangen. Specifiek voor dit doel gemaakte gangen. Datering van deze winning in genoemde periode is algemeen aanvaard.

Fase IV: 1817-1822, hier heb ik vooral gekeken naar de opschriften van blokbrekers. Deze kan men in dit gedeelte genoeg aantreffen. Verder zien we hier enigszins rommelige breekwijzen, dat duidt op incidentele winning.

Fase V: 1854-1856, de opschriften van blokbrekers en de *Kanner* breekwijze spreken hier voor zich.

Fase VI: In dit gedeelte staat op een hoogte van 7 à 8 meter het opschrift *Neulens Antionne à Canne 1870* in een zeer sierlijk handschrift in houtskool. De plaats van het opschrift wijst er op dat er blijkbaar in die tijd nog wat steen werd gewonnen. Ook de *Kanner* breekwijze is goed te herkennen. Overigens staan de namen van Antionne en Arnol Neulens en een zekere Smeets

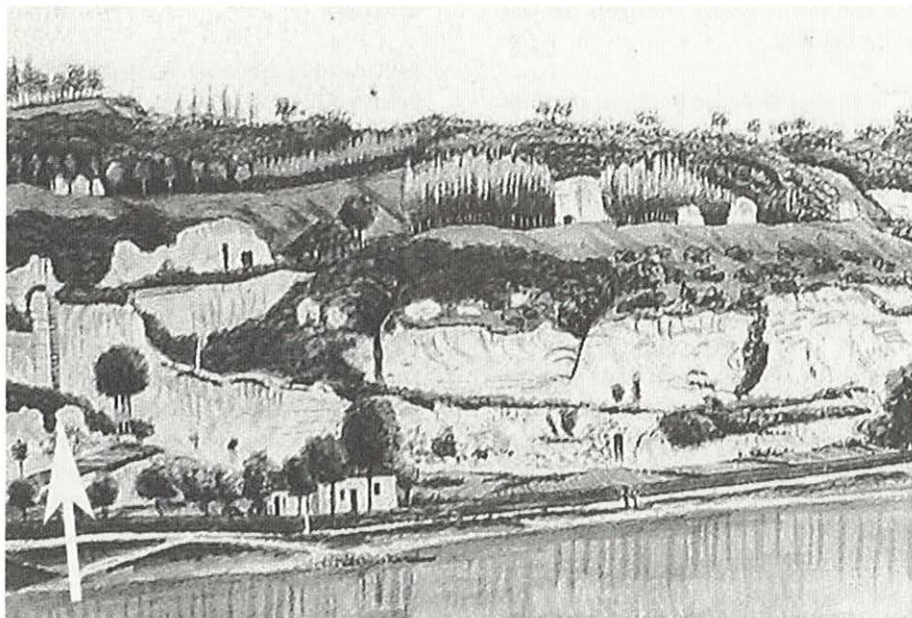
ook op andere plaatsen in het *nieuwere* deel van de groeve. Alle opschriften van dit trio stammen uit 1870. Het lijkt er dan ook sterk op dat zij hier en daar in oudere ontginningen nog wat stenen hebben gebroken.

CONCLUSIE

Aanvullend op algemeen onderzoek blijkt toch vaak dat specifieke deelonderzoeken toch nog leuke en interessante informatie kunnen opleveren. In dit geval hebben we gezien dat een globaal beeld niet voor niets globaal genoemd wordt. Het geeft ons een overzicht van hoe een groeve in zijn geheel tot stand is gekomen. Het zegt ons echter niets over de latere ontginningsfasen, waarbij de vloeren bijvoorbeeld werden uitgediept of waarbij in oude ontginningen in de moderne tijd hier en daar nog wat blokken werden uitgebrouwen. Zoals Jacquo Silvertant tijdens één van zijn lezingen opperde, is het belangrijk om bij de studie naar de ontstaansgeschiedenis van een gangenstelsel te kijken naar alle elementen van het mijnbouwkundig verleden. Dit kan alleen door de groeve eindeloos te doorkruisen. Meestal pas na jaren van onderzoek en discussiëren tijdens bergtochten wordt het beeld duidelijk. Zo komen we stapje bij beetje dichterbij de waarheid.

NOTEN

- 1 J.Silvertant, *Caestert*. De genese van het gangenstelsel (Maastricht 1999)143.
- 2 J.Silvertant, "De ontstaansgeschiedenis van de gangenstelsels te Klein-Ternaaien (België)", in: *Natuurhistorisch Maandblad* 92 (Maastricht 2003-12)334-340.

figuur 1:

Detail uit een tekening van Philippe van Gulpen uit 1841. Links bij de pijl de Gradtbergh.

RAL Collectie v.d.Noordaa. inventarisnummer 504.

De Gradtbergh te Caestert

Jacquo Silvertant
Akerstraat 14-C
6221 CL Maastricht

INLEIDING

Soms duiken er tijdens archiefonderzoek stukken op die bijdragen aan het onderbouwen van het historisch beeld dat bestaat van de middeleeuwse bouwsteenontginningen op de Sint Pietersberg. Het zijn vaak maar fragmenten waar zijdelings wordt verwezen naar het bestaan van groeven. Meestal gaat het om de overdracht van stukken land waar partij X aan partij Y zoveel bunder en roeden verkoopt, gelegen aan een toponiem dat mergelwinning doet vermoeden. Deze toponiemen worden interessant en waardevol wanneer ze iets kunnen bijdragen aan onze kennis van het betreffende gebied; in dit geval, de Luikse ontginningen te Caestert. Zo kan met behulp van ogenschijnlijk zijdelingse vermeldingen toch concrete informatie worden verkregen omtrent het historisch beeld dat bestaat. Vermoedens kunnen zo worden bevestigd of onderbouwd en zaken die als algemeen geaccepteerd worden aangenomen, kunnen ineens niet juist blijken te zijn. In ieder geval brengt het ons weer een stukje dichterbij de waarheid.

figuur 2:

Ingang. Door Egbert van Drielst, 1799. Collectie L.G.O.G. nr.1030.

BRONNEN EN HUN INHOUD

Onlangs ontdekte ik in de handschriften collectie van het rijksarchief Maastricht een stuk dat een afschrift is uit circa 1740 van allerlei oudere contracten en memories waarin de jurisdictie van het stuk land met de naam *Maesbergh* is vastgelegd.¹ In de verschillende contracten worden de mergelgroeven genoemd en hier en daar verschaft het ook daadwerkelijk informatie over de ontginningen. Zo staat er bijvoorbeeld te lezen in een stuk uit 1564: “[...] *alwaar daar is aansnijding van mergel die wordt uitgewerkt door François Jaspers achter Lichtenberg.*” Hoewel er verder niets gezegd wordt, zijn dit soort van summier vermeldingen van groot belang voor het historisch onderzoek naar de bouwsteenontginningen in de Sint Pietersberg. Wellicht dat verder onderzoek naar de persoon François Jaspers in de zestiende eeuw meer informatie oplevert omtrent zijn activiteiten in de groeve. In een ander stuk uit 1512 wordt gesproken over: “*Het hol boven het eiland van Heugem*” en in 1590 schrijft men: “*Gemeten een stuk grond genaamd die Maesberghen aan de helling van de heuvel twee bunder, één grote en drie kleine. De grond omvat het land langs de Maas van de heren van St.Martin van Luik naast dat van het convent de Beijaart van Maastricht.*”

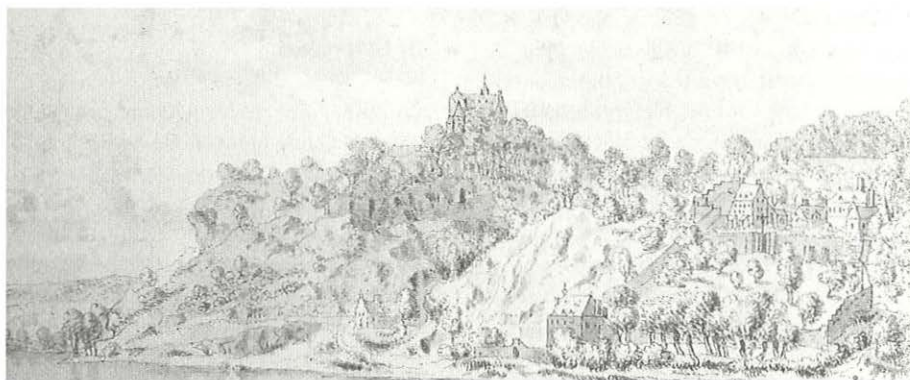
Dankzij deze vermeldingen weten we in ieder geval dat er in 1512 al sprake was van mergelwinning ter hoogte van Caestert. Zo blijkt uit het stuk uit 1590 en andere stukken dat *Castert* de benaming was van het plateau en het was bezit van de abdij van St.Jacques in Luik. De helling en het land aan de voet van de heuvel werd *de Maesbergh* of *die Maesberghen* genoemd. Deze waren bezit van de abdij van St.Martin in Luik. Ook in het geval

van het huidige Nederlandse deel van de heuvel was er sprake van zo een eigendomsverschil tussen het plateau en de helling met de voet van de heuvel. Het plateau was hier eigendom van de heer van Lichtenberg, terwijl de helling en de voet ervan tot het convent *de Beijaart* van *het Kapittel van St.Servaas* behoorde. In de helling lagen de mergelontginningen. Bij de studie naar het ontstaan van de mergelgroeven moet dit dus in het achterhoofd worden gehouden. Zo kan het dus zijn dat enkele zinnen uit een bron algemeen geldende aannames omverwerpen.

DE GRADTBERGH

De auteur van de betreffende bron meldt op een gegeven moment dat de bronnen die hij heeft gekopieerd stammen uit oude charters die tot 1490 gecodificeerd zijn. In 1501 wordt de archiefvoering ervan voortgezet middels wijzingen in de bestaande contracten. De contracten die niet meer aangepast werden, bleven gewoon rechtsgeldig. Interessant in die oude stukken is de vermelding van de *Gradtbergh*. In het middeleeuwse Nederlands betekende *graet*, *trap* of *ladder*.² Een trapenberg of ladderberg dus? In andere stukken duikt de naam nogmaals op en wordt hij ook omschreven.

“[...] *terugkeren van Caestert over de verte die Maesbergh wordt genoemd en het bos van Caestert tot het einde van de heerlijkheid St.Pieter tegenover de plaats die Gradtbergh genoemd wordt. De plaats genaamd Gradtbergh is dezelfde die bij de grenzen tussen St.Pieter en Nivelles de trappen van Caestert wordt genoemd, die werkelijk trappen zijn, uitgehakt in de levende rots en via welke men de heuvel omhoog en omlaag kan.*”

figuur 3:

De holle weg tussen Lichtenberg en Slavante met onder het kasteel de groeve-ingangen.

Josua de Grave ca. 1668. Collectie L.G.O.G. nr.77.

Elders staat geschreven: “[...] om de Maesbergh over de gehele lengte van het bos van Caestert naar de Gradtbergh te gaan, moet men werkelijk terugkeren via Caestert dat rechts ligt. Of integendeel /: volgens het systeem van de heren van St.Martin, want de hele Maesbergh valt onder hun jurisdictie :/ om te komen tot de heerbaan aan het einde van de heerlijkheid St.Pieter, moet men terugkeren via Lichtenberg dat links ligt en dat zorg draagt voor meer dan een kwart van het grondgebied van Caestert en via welke men onmogelijk over de lengte van de Maesbergh en het bos van Caestert kan gaan.”

Deze vermeldingen beschrijven een belangrijk fenomeen, namelijk *de trappen van Caestert*. Opvallend is dat er dus blijkbaar geen andere mogelijkheid was om het plateau van de St.Pietersberg vanaf de Maas te bereiken. De enige mogelijkheid die men had was om de trappen van Caestert te nemen of de holle weg tussen Lichtenberg en het klooster van Slavante. Dit gegeven bewijst dat de hellingen langs de Maas ter hoogte van Klein-Ternaaien altijd al erg steil zijn geweest. De opvatting dat de helling vroeger in een glooiing naar de Maas liep en later bij de aanleg van het kanaal Maastricht-Luik is teruggezet, zoals ook D.C. van Schaïk in zijn boek opperde, is dus een Daarbij komt het feit dat de transportgoten via welke hoogstwaarschijnlijk in de Middeleeuwen de blokken langs de helling omlaag werden getakeld nog steeds zichtbaar zijn en dat er op het moment van de aanleg van het kanaal ook al bebouwing was langs de rotswand. Dit bewijst dat de helling tegenwoordig in min of meer dezelfde staat is als toen de glijgoten werden aangelegd.

OP ZOEK NAAR DE TRAPPEN VAN CAESTERT

De trappen van Caestert of de Gradtbergh vormden volgens het archiefmateriaal een soort natuurlijke grens tussen het land van St.Martin en dat van het convent *de Beijaart* van het kapittel van *Sint Servaas*. Die grens lag vanuit het zuiden gezien op het punt waar de vrijheid Sint Pieter begon. Tegenwoordig is dit net op de Nederlands-Belgische grens, ter hoogte van de zogenaamde *Douanegrot*. Het lijkt er dus op dat men bij het vaststellen van de huidige landsgrens de oude grens tussen Luiks en Maastrichts gebied genomen heeft.

Om vast te kunnen stellen waar de trappen precies gelegen hebben was het belangrijk een beeld te krijgen van hoe de heuvelrug er vóór 1926 heeft uitgezien toen de afgraving door de *ENCI* begon. Hiervoor werden de tekeningen in de collecties van het *Rijksarchief Limburg* bestudeerd. In deze collectie bevindt zich een reeks tekeningen, die in de loop van de negentiende eeuw door *Philippe van Gulpen* werden gemaakt. Van Gulpen tekende ook de grotingangen, die hij zag en markante bijzonderheden zoals de trappen van Caestert (*zie figuur 1*).

De vrees bestond dat de trappen de activiteiten van de cement-industrie niet overleefd zouden hebben, maar op de tekeningen van van Gulpen is te zien dat ze buiten dat gebied moesten liggen. In principe zouden ze dus nog ergens in de helling te zien moeten zijn.

Van Gulpen situeerde een trap ongeveer daar waar nu de *Observant* ligt. Meteen rees het vermoeden dat het wellicht ging om één van de oude transportgoten. Tijdens het veldwerkonder-

zoek tussen 1997 en 1999 was de ligging van de schachten wel onderzocht, maar niet zozeer hun inhoud. Bij het bestuderen van de foto's die toen gemaakt zijn, bleek dat er inderdaad een grote transportsleuf was met in de vaste steen uitgewerkte treden die min of meer verticaal tegen de helling lagen. De sleuf lag ook nog eens precies op de juiste plek, uitgaande van de tekeningen van Van Gulpen. De trappen van Caestert waren gevonden!

CONCLUSIE

De vondst toont aan dat de genoemde bron in overeenstemming is met hoe de situatie in de vijftiende eeuw ter plekke was. Verder weten we nu waar in de middeleeuwen precies de grens lag tussen Luik en Maastricht en dat er dus blijkbaar een strikte scheiding was in het grondbezit op het plateau en dat van de helling en de voet van de helling. Zo was het plateau van Caestert van de heren van St.Jacques uit Luik, het aangrenzende deel richting Slavante viel onder de Heren van Lichtenberg, terwijl dus blijkbaar een kwart van de landerijen van St.Jacques ook door de Heren van Lichtenberg werd beheerd. De helling onder Caestert en de voet van de helling tot aan de Maas was bezit van de heren van St.Martin uit Luik dat in het noorden werd begrensd door dat van de vrijheid St.Pieter in persoon van het convent de Beijaart van het kapittel van St.Servaas. Men kon

figuur 4a en 4b:

Afgraving van de holle weg tussen Lichtenberg en Slavante ca. 1955. Collectie auteur.

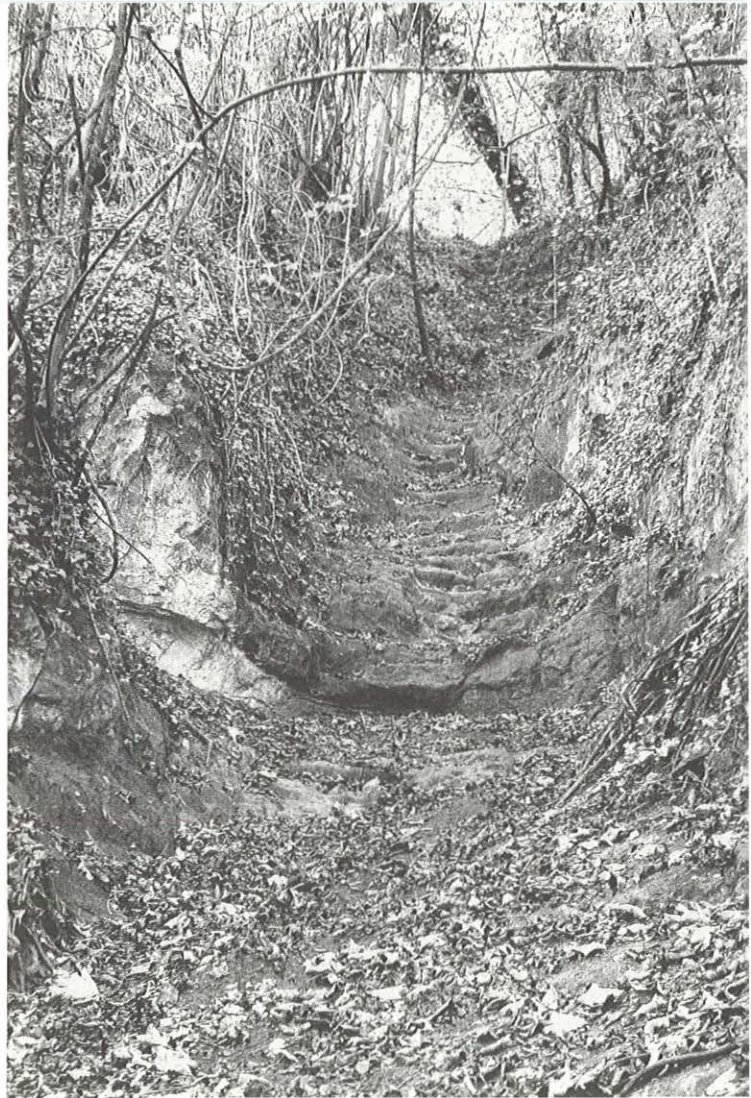
slechts op twee manieren vanaf de voet van de helling het plateau bereiken. Dit was ofwel via de trappen van Caestert, ofwel via Lichtenberg. Onder wiens jurisdictie nu de bouwsteenwinning viel is hiermee nog niet duidelijk. Men kan wel uit de oude bronnen afleiden dat de mergelwinning aan het einde van de vijftiende eeuw reeds op meerdere plaatsen aanwezig is. In het geval van de ontginningen te Caestert lijkt het er op dat deze op dat moment reeds grotendeels gestaakt waren. De transportgoot waarin de trappen van Caestert zijn uitgehouwen is dus waarschijnlijk al zeer oud en moet sowieso ouder zijn dan de trappen.

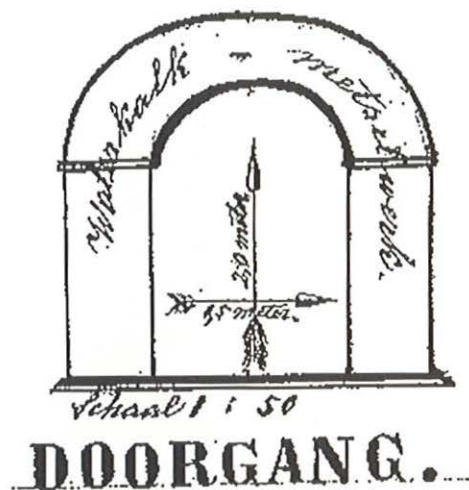
NOTEN

- 1 **Memoire touchant la jurisdiction de franchise de St.Pierre [...]**
Handschriftencollectie Rijksarchief Limburg ingang 18 A. Inventarisnummer 86.
- 2 W.J.J. Pijnenburg en J.J. van der Voort van der Kleij, **Woordenboek Middelnederlands** (Utrecht 1984)68.
- 3 D.C. van Schaik, **De Sint Pietersberg** (Maastricht, 1938)108.

figuur 5:

De trappen van Caestert zoals ze tegenwoordig nog te zien zijn. Het onderste gedeelte van de trap is echter bedekt met in de loop der eeuwen omlaag gevallen dekgrond. Foto: auteur november 2004.

figuur 1:

Doorsnede eerste tunnel (1877).

Onderaardse gangen in Vijlen? Mergelwinning en cementfabricage te Vijlen 1875-1929

Martin Hoogerwerf
Marie Koenenstraat 6
6372 KX Landgraaf

Joep Orbons
Holdaal 6
6228 GH Maastricht

INLEIDING

In Vijlen (gemeente Vaals) heeft in het laatste kwartaal van de negentiende eeuw onderaardse kalksteenwinning plaatsgevonden ten behoeve van een kleine cementfabriek. De periode hiervan was maar van korte duur. Daarna vond de kalksteenwinning, via een tunnel, plaats in een open groeve. Tegen het einde van de jaren 1890 werd vlak bij deze fabriek een tweede, grotere cementfabriek gebouwd, welke ook een tunnel aanlegde naar een open groeve aan de overkant van de weg Vijlen-Mechelen.

OPRICHTING EERSTE CEMENTFABRIEK EN AANLEG TUNNEL

In 1875 werd door de heren Kalff (Aken), Scheijns (Aken) en van Reij (Vaals) een cementfabriekje opgericht¹. De fabriek lag pal aan de weg Vijlen-Mechelen, aan de noordkant van de dorpskern van Vijlen. De fabriek produceerde een soort Portlandcement. Een belangrijke grondstof voor de fabricage van Portlandcement is een mengsel van kalksteen en klei (mergel). Deze werd aanvankelijk uit een kleine dagbouwgroeve gehaald, welke direct naast de fabriek lag. De hier aanwezige kalksteen behoort stratigrafisch gezien tot de Formatie van Gulpen [Kalksteen van Vijlen]². Deze kalksteen heeft een lichtgrijze kleur en bevat o.a. klei. De uit de groeve gehaalde mergel bevatte ca. 75 % kalk (calciumcarbonaat/ CaCO_3) en ca. 20 % klei, verder nog glauconiet (bepaald soort kleimineraal) en kwartszand³. Spoedig ging men ook ondergrondse mergelwinning toepassen. Vanuit de dagbouwgroeve bij de fabriek werden uiteindelijk een drietal gangen gedreven, welke uitmondten in een hoofdgang. Deze hoofdgang, waarvoor toestemming tot

aanleg in mei 1877 was verkregen⁴, liep op 12 meter diepte onder de weg Vijlen-Mechelen door. Bedoelde toestemming was vastgelegd in een notariële akte waar de officiële firma-naam ook vermeld staat: "Aachen-Vijlener Portland-Cement-Werk Kalff, van Reij und Scheins"⁵. De bedoelde gang met een breedte van 1,5 m. en een hoogte van 2 m. moest gemetseld worden (*figuur 1*).

46 De reden hiervoor was dat de hier aanwezige kalksteen vrij zacht is. Aan het einde van de gang werden vervolgens diverse zijgangen gemaakt waaruit de benodigde mergel werd gehaald (*figuur 2*). In totaal is op deze wijze ca. 230 m ganglengte gedreven. Begin 1879 stelde de Ingenieur der Mijnen (het latere Staatstoezicht op de Mijnen) vast dat geen toestemming was verleend was voor deze wijze van ondergrondse winning en dat ze niet erg economisch was. Geadviseerd werd dan ook om de mergel in een open groeve te gaan ontginnen⁶. De bestaande hoofdgang moest daartoe verlengd worden tot het punt waar de dagbouwgroeve zou ontstaan. De eerder door ondergrondse winning ontstane gangen en galerijen moesten worden opgevuuld. In april 1879 was men hier al mee bezig⁷. Al met al duurde het tot juni 1881 voordat er sprake was van volledige dagbouw-exploitatie⁸.

De eerder vermelde hoofdgang diende nu uitsluitend als transporttunnel (of verbindingstunnel). De ligging van de tunnel en dagbouwgroeve is op *figuur 2* zichtbaar.

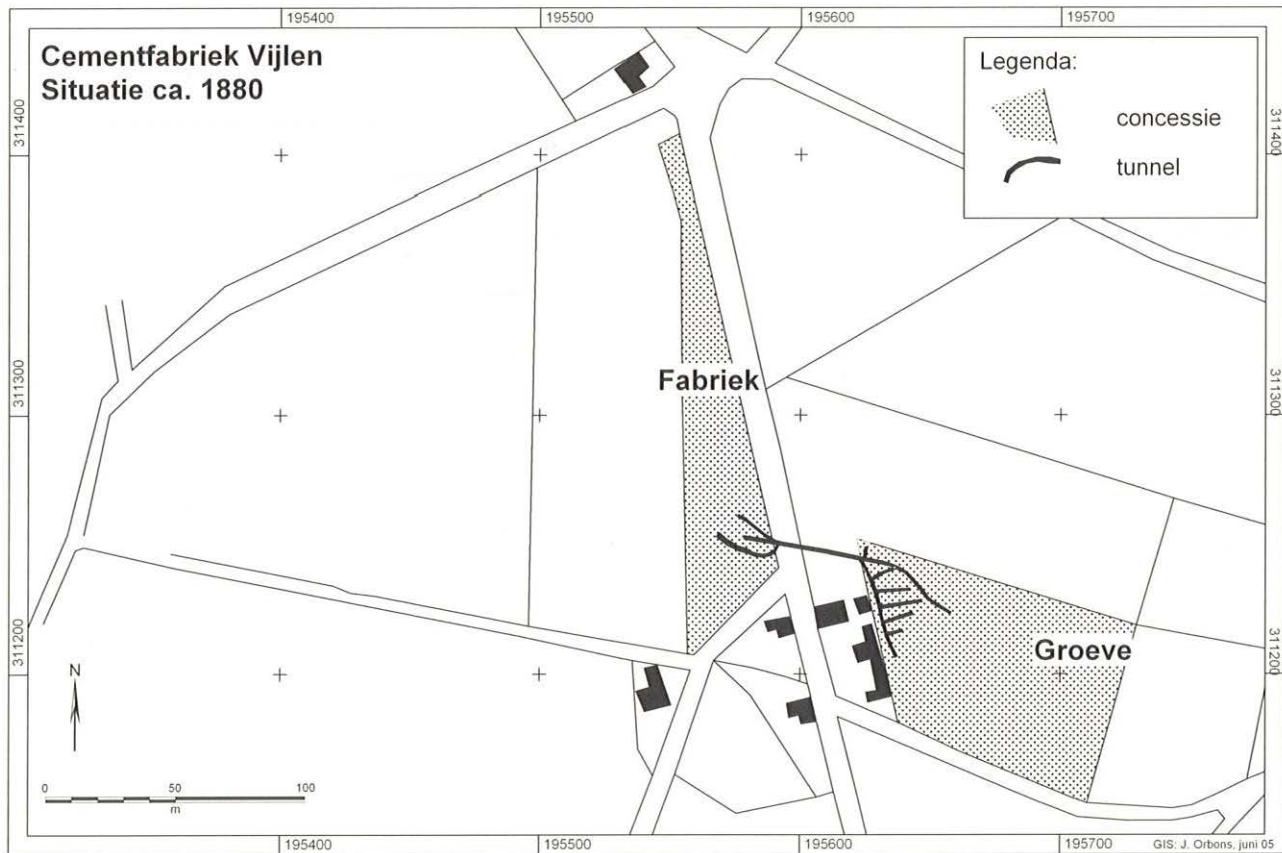
De cementfabriek zette haar product hoofdzakelijk naar het gebied rond Aken af. Rond 1890 komt er enige concurrentie in het afzetgebied, omdat er bij Aken een cementfabriek was gebouwd⁹. Aan de groeve zelf werd sinds 1878 de benaming "Vijlenergroef" gege-

ven¹⁰. Aanvankelijk voor de ondergrondse groeve ging deze naam later over naar de open groeve (sinds 1881).

DE TWEDE CEMENTFABRIEK EN ONTSTAAN VAN EEN TWEDE TUNNEL.

In 1893 werden plannen ontwikkeld om in Vijlen een nieuwe, grotere Portlandcementfabriek op te richten. Initiatiefnemers zijn W. Verbruggen-Vrancks uit Grathem en J.C. Palmen uit Thorn¹¹. De vergunning voor bouw van deze fabriek werd door het gemeentebestuur van Vaals geweigerd. Als reden werd opgegeven dat de beoogde locatie te dicht in de buurt van de openbare school zou komen te liggen. Na diverse beroepen aangaande deze kwestie en de aanpassing van de bouwplannen door de initiatiefnemers werd uiteindelijk in 1895 toch toestemming verleend¹². In 1898 werd deze fabriek eindelijk opgericht¹³. Gedurende 1899 kwam de fabriek gereed onder de naam "Nederlandsche Portland-Cementfabriek"[NPC]¹⁴. Deze fabriek lag in de directe omgeving van de eerste (oude) fabriek en was lager in het dal van de Lombergbeek gelegen. Directeur werd J.C. Palmen. Het bedrijf kwam nauwelijks tot productie, omdat men niet de juiste grondstoffen gebruikte. De fabriek ging in liquidatie en werd vervolgens in juli 1901 door J.W.H. Habets uit Hulsberg overgenomen¹⁵, welke trachtte het bedrijf beter op te zetten.

Habets haalde de benodigde grondstoffen uit een groeve, welke gelegen was direct ten noorden van de reeds bestaande groeve van Kalff & Co. In maart 1904 diende Habets een verzoek in om vergunning te verkrijgen voor de aanleg van een ca. 150 m lange tunnel¹⁶. Hierdoor zou het transport van mergel naar de fabriek eenvoudiger worden. De toestemming voor aanleg werd verleend in mei 1904 en zou volgens voorwaarden worden aange-

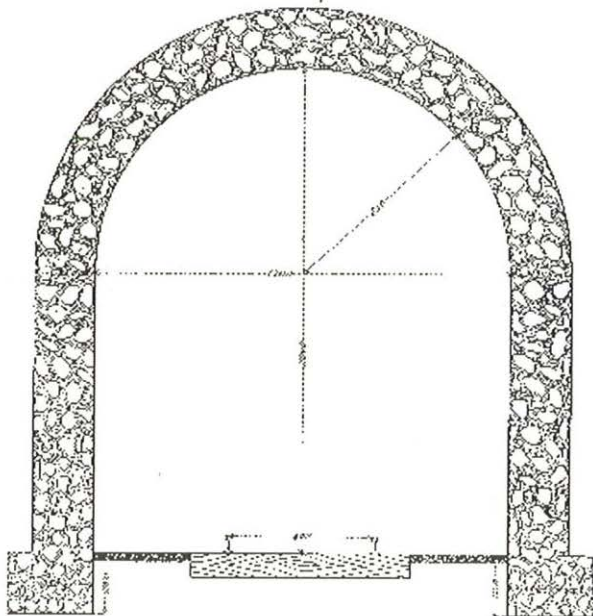

figuur 2:
Cementfabriek Vijlen. Situatie 1880.

Nederlandsche Portland-Cement-Fabriek, Vaulx.

Tunnel.

*Doorsnede.
Schuit Top 10.*

48

*figuur 3:
Doorsnede nieuwe tunnel (1904).*

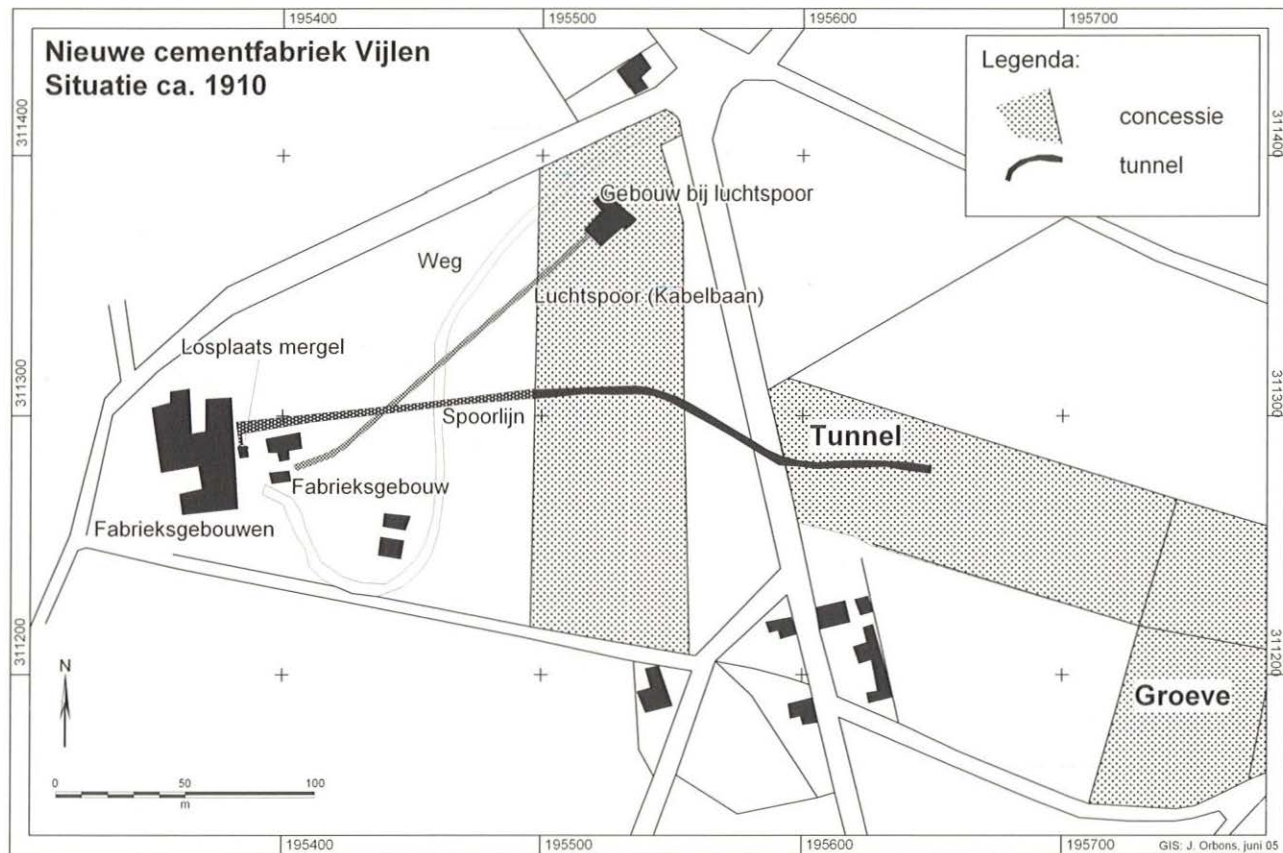
legd¹⁷. Één van die voorwaarden was, dat de tunnelwanden en gewelf met harde steen moest worden gemetseld omdat de aanwezige kalksteensoort, zoals eerder is aangegeven, vrij zacht is. De doorsnede van deze tunnel is afgebeeld in figuur 3.

Deze tunnel zou volgens de aanvraag een breedte van 1,7 m. en een hoogte van 2 m. omvatten. Het aan te leggen smalspoor (veldspoor) had een breedte van 600 mm.

Het transport van mergel van de groeve door de tunnel naar de fabriek geschiedde door kipkarren. Als trek/duwkracht fungeerde mankracht. Om het hoogteverschil te nivelleren, de fabriek lag immers laag in het dal, was een brug van ca. 60 m lengte gebouwd, waarover de kipkarren naar de losplaats werden getransporteerd. De brug lag bij de fabriek ca. 12 m hoger dan het terrein zelf¹⁸. Voor het mergeltransport vanuit de groeve had de fabriek in 1910 de beschikking over 11 smalspoorkipkarren (inhoud van 0,75 m³) en een totale lengte van ca. 800 m. spoor (spoorbreedte 600 mm) met enkele wissels en draaischijven¹⁹. Voor transport van de vervaardigde cement vanuit het dal, waarin de fabriek lag, naar de hoger gelegen losplaats aan de weg was een luchtspoor gebouwd. Hiervoor werd in die tijd ook wel de benaming “funiculaire” gebezigd (Frans voor kabelspoorweg of kabelbaan). Dit luchtspoor had een lengte van ca. 180 m. De ligging van de fabriek, tunnel en kabelbaan is in figuur 4 aangegeven.

Ter onderscheiding van de groeve van de eerste cementfabriek, werd aan de nieuwe groeve van de NPC de benaming “Vijlnergroef II” gegeven en kreeg de oudere groeve de naam “Vijlnergroef I”.

In 1904 werd de fabriek tijdelijk stilgelegd vanwege een brand. Hierna weer herbouwd en vergroot²⁰. De fabriek draaide rede-

figuur 4:
 Nieuwe (of 2^e) cementfabriek Vijlen. Situatie ca. 1910.

lijk en eigenaar Habets wou het bedrijf uitbreiden. Hij zocht hiervoor kapitaal. Ter ondersteuning hiervan liet hij in 1910 een rapport samenstellen waarmee hij geldschietters over de streep kon halen²¹. Dit schijnt gelukt te zijn, want in november 1910 werd een nieuwe "N.V. Nederlandsche Portland-Cementfabriek" opgericht²².

DE CEMENTFABRIEKEN ROND DE EERSTE WERELDOORLOG (1914-1918)

Beide fabrieken hadden een geregelde afzet, maar dat wijzigde door het uitbreken van WO I in 1914.

Aanvankelijk kon men nog exporteren naar met name de Duitse markt, maar in 1916 werd de uitvoer naar het buitenland stopgezet. De productie kon toch op peil blijven door meer verkoop in Nederland²³. Gedurende 1917 heerste er bij beide cementfabrieken grote drukte vanwege de toegenomen vraag²⁴. Een probleem voor beide fabrieken was en bleef de ongunstige ligging en slechte verbindingsmogelijkheden. Het dichts bijzijnde spoorwegstation lag te Wijlre, terwijl de geplande tramlijn Gulpen-Wijlre-Vaals voorlopig nog niet aangelegd zou worden. Na afloop van oorlog (1918) zakte de productie vrij snel in. De prijzen voor cement daalde sterk. In 1919 werden geen kolen meer geleverd aan de fabrieken. Hierdoor werd het nagenoeg onmogelijk om de bedrijven draaiende te houden. In hetzelfde jaar werd de NPC, welke inmiddels in andere handen was overgegaan, stilgelegd. Het bedrijf ging vervolgens in liquidatie²⁵. Het fabriekje van Kalff & Co. verkeerde in dezelfde moeilijkheden en werd begin 1920 ook stilgelegd⁽²⁶⁾.

DE CEMENTFABRIEKEN EN GROEVEN NA 1920 TOT CA. 1940

Het oude cementfabriekje is kennelijk in 1921/22 overgaan naar een andere eigenaar. Het komt nauwelijks meer tot productie.

Een ongeluk met twee doden in de waterput op het fabrieksterrein betekende in 1922 definitieve stillegging van dit bedrijf. De fabriek is rond 1925/26 gesloopt.

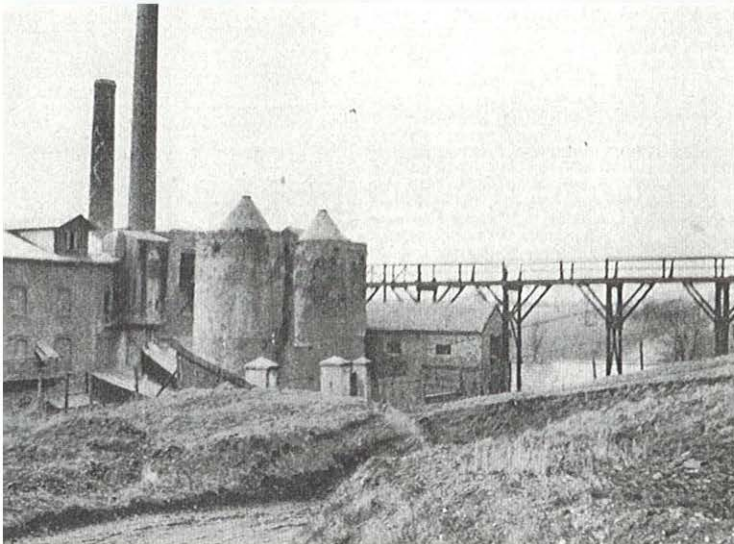
De NPC wisselde sinds 1920 nogal eens van eigenaar, maar van een nieuwe productiestart kwam het voorshands niet²⁷. In mei 1924 werden beide fabrieksterreinen en groeven publiekelijk verkocht²⁸.

Wie de nieuwe eigenaar is geworden van dit geheel is onbekend. In ieder geval waren eind 1925 de NPC en groeven eigendom van F. Thomas uit Aken. Deze was in die tijd bezig om de fabriek weer gereed te maken voor opstart van de productie²⁹. Dit gebeurde uiteindelijk toch niet. Later volgde wederom een nieuwe poging. Op 28 juli 1926 werd n.l. een nieuwe firma opgericht met de mooie naam "N.V. Vereenigde Nederlandsche Portland-Cementfabrieken" gevestigd te Vijlen, gemeente Vaals³⁰, ook wel afgekort met VNPC. Maar ook in dit geval kwam het weer niet tot productie van cement! Ondertussen was in juli 1926 te Maastricht een nieuw bedrijf opgericht onder de naam "N.V. Eerste Nederlandsche Cement Industrie" (ENCI). Dit bedrijf zou een cementfabriek gaan bouwen nabij Sint Pieter, gemeente Maastricht.

Mogelijk om ervaring op te doen kocht de ENCI op 1 december 1927 de VNPC te Vijlen. Na een periode van lange stilstand werden maatregelen genomen om de cementproductie weer op gang te brengen. Op 11 maart 1928 werd de cementoven aangestoken en startte dus de vervaardiging van cement³¹. De naam van de fabriek (VNPC) bleef overigens gehandhaafd. De twee naast elkaar gelegen mergelgroeven werden vergraven tot één groeve. De mergel werd met pikhouwelen losgehakt en rolde het talud af naar beneden. Aldaar werden ze in (smalspoor) kipkarretjes geladen en vervolgens middels paardenkracht naar de fabriek gevoerd. Later kwam er ook een motorlocomotiefje in gebruik³².

figuur 5:
Open groeve te Vijlen van de VNPC.

52

figuur 6:

VPNC cementfabriek 1926/1927 (rechts is de railbrug te zien voor aanvoer mergel maar de fabriek).

In 1928 ontstond een kartel onder de naam “Vereenigde Cementfabrieken” (VCF). Deze stelde de Nederlandse marktandelen vast voor een aantal Duitse en Belgische cementfabrieken. De VNPC te Vijlen bleek de verstandhouding met de Duitse cementindustrie te schaden, omdat deze fabriek voornamelijk op de Duitse markt was gericht. De aandelen van het Vijlense bedrijf werden overgenomen door de VCF³³. Wegens geringe productiecapaciteit en de ongunstige ligging werd de fabriek in juni 1929 stilgelegd³⁴. De fabriek, groeve en tunnels bleven jaren nagenoeg onaangeroerd liggen. Rond 1935 werd de fabriek gesloopt hoewel enkele muurrestanten bleven staan. De

groeve, welke een diepte van ca. 25 m beneden het maaiveld had bereikt³⁵, werd later in gebruik genomen als weide en deels als fruit-boomgaard. De ingangen van de tunnels werden waarschijnlijk (provisorisch) afgesloten.

DE PERIODE NA 1940: TUNNELS WORDEN SCHUILGELEGENHEID

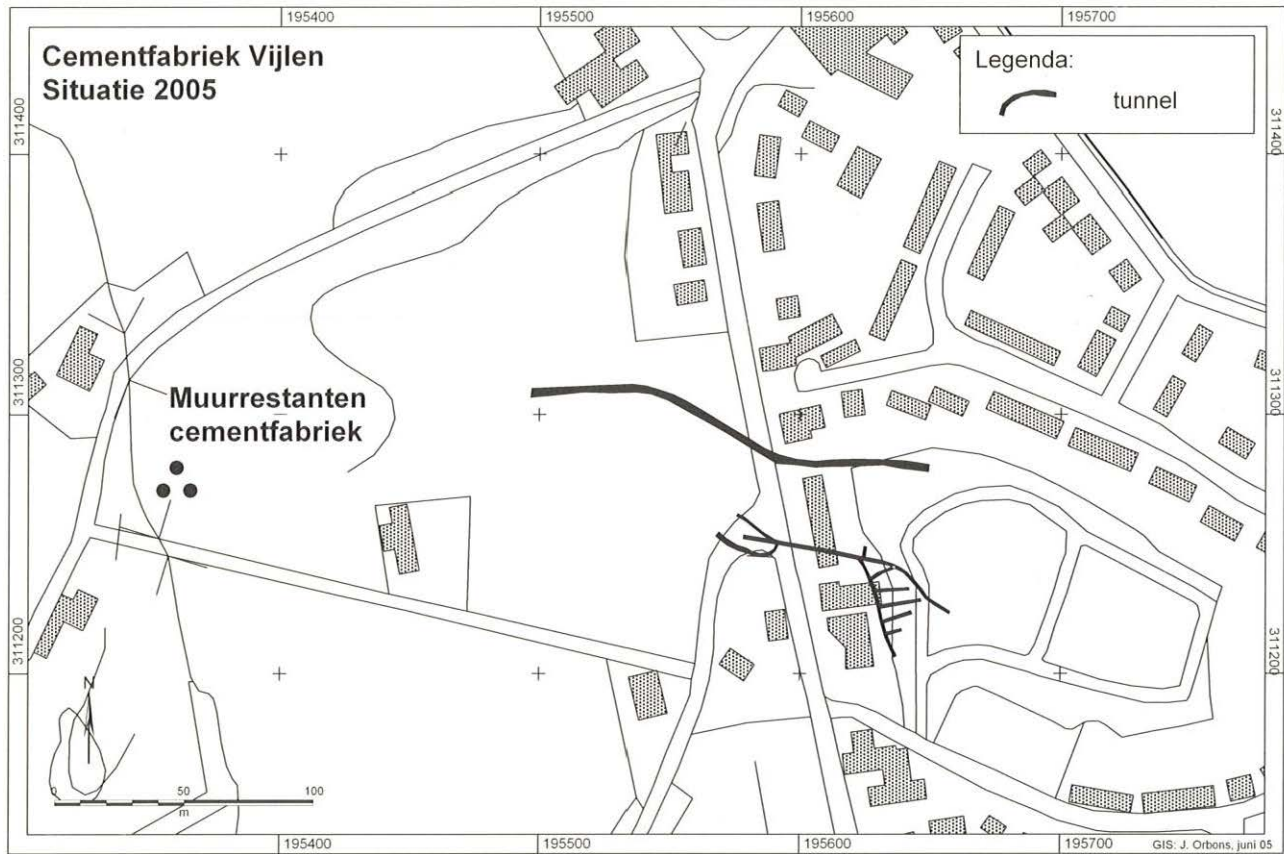
Gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945) werd de tunnel van de oude fabriek ingericht als schuilkelder. De tunnel werd van banken voorzien en er werden lichtpunten aangelegd. In 1944 werd de dreiging van luchtaanvallen en ander oorlogsgeweld groter. Er ontstond toen voor Vijlen en omstreken een behoefte aan meer schuilgelegenheid. De tweede (grotere en langere) tunnel werd toen ook ingericht als schuilgelegenheid³⁶. Hierna lagen de tunnels er weer verlaten bij.

Rond 1948 werd in de grote (tweede) tunnel een champignonkwekerij ingericht. Dit was maar voor korte duur³⁷.

Van de oude tunnel is de ingang nabij de voormalige fabriek van Kalff & Co. het eerst dichtgestort³⁸. Het terreingedeelte werd hier geheel opgevuld en wat later is door een verlegging van de weg vanuit het dal deze hierover komen te liggen (Dit is de Vijlenerstraat). In de loop van de tijd werd de groeve zelf (rond 1980) nagenoeg geheel opgevuld. Dit geldt ook voor de ingraving naar de tunnelingang vanuit het terrein van de VNPC-fabriek. De ingangen van beide tunnels werden hierbij uiteraard ook dichtgestort.

HUIDIGE SITUATIE

Waarschijnlijk zijn beide tunnels nog (deels) intact. De locatie van de groeve is nog enigszins herkenbaar, nu ingericht als een

figuur 7:
 Cementfabriek Vijlen. Situatie 2005.

soort dorpsperf en iets verlaagd gelegen. Hier worden –sinds 1984- jaarlijks nog de Vijlener “Koelfeesten” en andere evenementen gehouden. Het woord “koel” wijst uiteraard nog op kuil ofwel groeve. De nu deels bestrate plaats heet na een grondige renovatie sinds mei 2004 het Harrie Albertplein³⁹.

Beneden in het dal zijn nog enkele muurrestanten aanwezig van de laatste fabriek (NPC of VNPC). Deze is te typeren als een nauwelijks herkenbare ruïne. Een hierbij in de buurt staand informatiebordje (niet zo goed meer leesbaar) geeft enige (soms onjuiste!) informatie over de Vijlener cementfabrieken.

In figuur 7 is de huidige topografische situatie en ligging van de twee tunnels te zien.

NAWOORD

Ondanks vele naspeuringen is naar verhouding weinig gegevens en informatie over de Vijlense cementfabrieken aangetroffen. Het onderzoek heeft wel enige concrete feiten opgeleverd. In de diverse specifiek over dit onderwerp (bescheiden) literatuur zijn vaak onjuistheden geslopen. Met het schrijven van dit artikel hopen we wat meer feitenmateriaal te hebben aangeeikt. De kaartjes zijn door Joep Orbons digitaal bewerkt op basis van kaartjes uit 1885 respectievelijk 1910. Onze dank gaat uit J.H.G. Mordant uit Vijlen welke gegevens ter beschikking stelde en nadere toelichting gaf op bepaalde zaken. In het bijzonder danken wij P.J. (Sjeuf) Felder uit Cadier en Keer, die belangrijke documenten in bezit had en ook kaartmateriaal weer bruikbaar heeft gemaakt. Laatst genoemde heeft daarnaast veel toelichtingen en adviezen gegeven.

NOTEN

- 1 P.V. 1875 (“Provinciaal Verslag” Limburg over het vermelde jaar). Zie literatuurlijst voor juiste benaming.
- 2 W.M. Felder en E.C.J.M. Felder *Stratigrafische plaats van de ondergrondse kalksteengroeven in het Boven-Krijt van Zuid-Limburg* in L. Walschot *Mergel gebroken* (2002) blz. 314. W.M. Felder *Een zeldzame bouwsteen uit het Boven-Krijt van Zuid-Limburg* in Grondboor en Hamer. Tijdschrift van de Nederlandse Geologische Vereniging. Jaargang 1967 nr. 1 blz. 11-19.
- 3 W.M. Felder *Kalkstenen van het Boven-Krijt in Zuid-Limburg en hun exploitatie* in Verhandelingen Kon. Ned. Geol. Mijnbouwkundig Genootschap. Volume 29 (1973) blz. 51-53.
- 4 Akte betreffende toestemming “aanleg van eenen onderaardschen gang” d.d. 26 mei 1877.
- 5 Idem
- 6 Brief Gedeputeerde Staten aan gemeentebestuur Vaals d.d. 14 maart 1879.
- 7 Brief firmanten aan gemeentebestuur van Vaals d.d. 9 april 1879.
- 8 P.V. 1881.
- 9 P.V. 1890.
- 10 P.V. 1878 (Bijlage H: Verslag Ingenieur der Mijnen blz. 11.
- 11 P.V. 1894 blz. 97.
- 12 P.V. 1894, blz. 97 en P.V. 1895, blz. 88.
- 13 P.V. 1898.
- 14 P.V. 1899.
- 15 H. Habets ed. *Overzichten & rapporten over de Nederlandsche Portland-Cementfabriek, Vijlen-Vaals* (1910), blz. 5 (vermelding koopakte d.d. 31 juli 1901).
- 16 Brief Habets aan gemeentebestuur Vaals d.d. 29 maart 1904.

- 17 Brief Habets aan gemeentebestuur Vaals d.d. 17 juni 1904.
- 18 "Uittreksel beschrijving NPC" in H. Habets ed. *Overzichten & rapporten* (1910) blz. 37.
- 19 "Taxatie-rapport betreffende de bedrijfswaarde" in H. Habets ed. *Overzichten & rapporten* (1910) blz. 18.
- 20 P.V. 1904 , bijlage M (Handel en nijverheid) blz. 65.
- 21 H. Habets ed. *Overzicht & rapporten* (1910).
- 22 Limburger Koerier 5 november 1910.
- 23 P.V. 1916.
- 24 P.V. 1917.
- 25 Brief G. Retisma (directeur NPC) aan K.v.K te Vaals d.d. 29 januari 1920
- 26 Rapport Staatscommissie inzake de Limburgsche kalkindustrie (1921) blz. 35
- 27 A. Heerding. *Cement in Nederland , Uitgeven ter gelegenheid van veertig jaar Nederlands hoogovencement door de Cementfabriek IJmuiden (CEMIJ) N.V.* (1971) blz. 100
- 28 Advertentie publieke verkoop Portlandcementfabrieken c.a. gelegen te Vijlen, te houden op 5 mei 1924.
- 29 Brief gemeentebestuur van Vaals aan K.v.K. Maastricht d.d. 31 december 1925.
- 30 Bewijs van Aandeel No. 01 van genoemde firma d.d. 11 september 1926.
- 31 F. Schönenberger *Cementfabricage in de kinderschoenen Vijlen-Vaals* in Samen , Maandblad voor directie en personeel van Hoogovens en nevenbedrijven. jaargang 1956 nr. 6, blz. 104.
- 32 Idem
- 33 A. Heerding *Cement in Nederland* (1971) blz. 65.
- 34 F. Schönenberger *Cementfabricage in de kinderschoenen* (1956) blz. 105.
- 35 P.J. Felder *Publicatie van de boringen, verricht door de Afdeling Limburg van de Ned. Geologische Vereniging* in Jaarboek 1962 van de Afdeling Limburg van de NGV (1963)

blz. 55 [gegevens van boring nr.15].

- 36 Vaalser Weekblad van 2 juli 2004 , artikel *Zestig jaar geleden* (bericht van 27 mei 1944: "Schuilkelderperikelen").
- 37 F. Kern *Tussen twee grenzen 1900-2000* (Vaals 2000) blz. 90.
- 38 W.M. Felder en E.C.J.M. Felder *Stratigrafische plaats ...* (2000) blz. 314.
- 39 Harrie Alberti was o.a. grondlegger van de Stichting Evenementen Commissie Vijlen.

LITERATUURLIJST VAN GERAADPLEEGDE PUBLICATIES.

- Felder, P.J., 1963:** *Publicatie van de boringen, verricht door de Afdeling Limburg van de Ned. Geologische Vereniging.* Jaarboek 1962 van de Afdeling Limburg van de NVG.
- Felder, W.M., 1967:** *Een zeldzame bouwsteen uit het Boven-Krijt van Zuid-Limburg.* Grondboor en hamer, Tijdschrift van de Nederlandse Geologische Vereniging. 21(1967) 11-19.
- Felder, W.M., 1973:** *Kalkstenen van het Boven-Krijt in Zuid-Limburg en hun exploitatie.* Verhandelingen Kon. Ned. Geol. Mijnbouwkundig Genootschap. Volume 29(1973) 51-53.
- Felder, W.M. en Felder E.C.J.M., 2000:** *Stratigrafische plaats van de ondergrondse kalksteengroeven in het Boven-Krijt van Zuid-Limburg.* in Walschot L. *Mergel gebroken. Een inventarisatie van ondergrondse kalksteengroeven in Nederland.*
- Habets H. ed, 1910:** *Overzicht & rapporten over de Nederlandsche Portland-Cementfabriek Vijlen-Vaals.*
- Heerding, A., 1971:** *Cement in Nederland, uitgegeven ter gelegenheid van veertig jaar Nederlands hoogovencement door de Cementfabriek IJmuiden (CEMIJ) N.V.*
- Kern, F., 2000:** *Tussen twee grenzen 1900-2000.* (Vaals).

P.V. = **Provinciaal Verslag Limburg**. Voor de eenvoud in dit artikel zo aangeduid. De daadwerkelijke titels voor bedoelde verslagen luiden: *Verslag van den toestand van het hertogdom Limburg over, door de Gedeputeerde Staten aan de Provinciale Staten van dat gewest gedaan in de zomervergadering van* (1876-1906), resp. *Verslag van den toestand van Limburg over, in de zomering van aan de Provinciale Staten aangeboden* (1907-1922). **Rapport van de Staatscommissie inzake de Limburgsche Kalkindustrie** (1921). **Schönnenberger, F., 1956: Cementfabricage in de kinderschoenen, Vijlen-Vaals**. Samen, Maandblad voor directie en personeel van Hoogovens en nevenbedrijven. 25(1956) 104-105.

ARCHIVALIA

Archief gemeentehuis Vaals:

56 Inv.nr. 2966 Stukken betreffende de z.g."Vijlenergroeve", waaruit mergel werd betrokken tot het vervaardigen van cement en betreffende de tunnel voerende van deze groeve naar de cementfabriek 1876-1904.

Inv.nr. 2967 Akte van vergunning door gemeente aan de Aachen-Vijlener Portland-Cement Werke tot het graven van een tunnel leidende van perceel sectie C no. 2003 naar perceel sectie A no. 3734 ter binding van de Vijlender mergelgroeve met de cementfabriek 26 april 1877.

Rijksarchief Limburg:

Archief Staattoezicht op de Mijnen. Inventarisnr. 472. Dossiernr. M.18 (Vijlenergroef I) en M.19 (Vijlenergroef II).

AANVULLENDE, ALGEMENE LITERAATUUR M.B.T. TOT DIT ONDERWERP

Felder P.J.(Sjeuf): *Over cement- Cementfabrieken in Limburg - De cementfabrieken in Vijlen. i.v.*

Nog te verschijnen publicatie over cement en cementfabrieken in Limburg.

Nieste, A., 1996: *70 jaar ENCI. Van mergel tot cement 1926-1996.*

AANVULLENDE LITER

Felder, W.F. en Bosch
Nederland deel 5.

V. GEOLOGISCHE ASPECTEN

o: *Krijt van Zuid-Limburg. Geologie van*

Colofon

SAMENSTELLING EN REDACTIE

Ton Breuls
Joep Orbons

VORMGEVING EN COMPUTEROPMAAK

Graatsma in vorm, Maastricht, www.graatsma.nl

DRUK

Valkdruk, Valkenburg

Redactieadres:

Bovenstraat 28
3770 Kanne/Riemst
België
Tel./Fax: (0032) - (0)12 45 40 59
E-mail: tbreuls@skynet.be

For summaries in English, please contact the editor at:

Editor SOK Mededelingen
Bovenstraat 28
3770 Kanne/Riemst
Belgium
Tel./Fax: (0032) - (0)12 45 40 59
E-mail: tbreuls@skynet.be
De Studiegroep Onderaardse Kalksteengroeven is
geassocieerd met Subterranea Britannica (UK).

Er wordt naar gestreefd SOK Mededelingen minimaal 2x per
jaar uit te geven.

Prijs van deze uitgave:

VOOR ABONNEES:

€ 6,50 inclusief verzendkosten
door overmaking via bijgevoegde acceptgiro of door
overmaking op rekeningnummer 000 - 150 7143 - 54 t.n.v.
Natuurhistorisch Genootschap in Limburg,
Godsweerderstraat 2, NL 6041 GH Roermond

LOSSE VERKOOP

€ 7 tegen contante betaling op het
redactieadres.
€ 8,50 inclusief verzendkosten uitsluitend schriftelijk te
bestellen bij:
Publicatiebureau Natuurhistorisch Genootschap
Groenstraat 106, 6074 EL Melick
door overmaking van de kosten op de postrekening
Nederland 429 85 1
België 000 - 1616562 - 57
onder vermelding van het gewenste.

Copyright auteursrechten voorbehouden, overname slechts
toegestaan na voorafgaande schriftelijke toestemming van de
redactie.

ISSN 1382-2608

Provincie

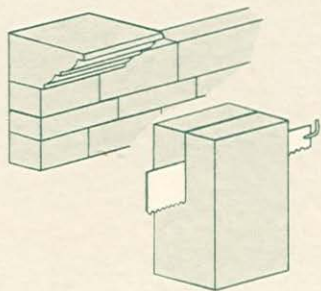

Limburg

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door:

Mergelbouwsteen

P. Kleijnen

*Bergstraat 31
6301 AB Sibbe
Valkenburg a.d. Geul
Telefoon 043-6014460*